

บทที่ ๔

วิเคราะห์บทบาทและคุณธรรมของลิงพระโพธิสัตว์ที่ปรากฏในชาดก ทางพระพุทธศาสนาเถรวาท

ในบทนี้ มุ่งศึกษาบทบาทและคุณธรรมที่ปรากฏในลิงพระโพธิสัตว์ ซึ่งผู้วิจัยได้ศึกษาจากพระไตรปิฎก และเอกสาร ตำราทางวิชาการต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องเป็นบทบาท หลักธรรมและคุณธรรมที่พบในลิงพระโพธิสัตว์ มีรายละเอียด ดังนี้

๔.๑ บทบาทของลิงพระโพธิสัตว์ที่ปรากฏในชาดกทางพระพุทธศาสนาเถรวาท

๔.๑.๑ ด้านการเป็นสมาชิกของครอบครัว

บทบาทการเป็นสมาชิกของครอบครัวมีหลายบทบาท เช่น พ่อ แม่ ลูก พี่ น้อง ลุง ป้า น้า อา ปู่ ย่า ตา ยาย เป็นต้น ซึ่งแต่ละบทบาทก็จะมีหน้าที่ของตน ส่วนบทบาทการเป็นสมาชิกของครอบครัวที่พบจากลิงพระโพธิสัตว์ในชาดกนั้นมีหลายชาดก มีบทบาททั้งที่เป็นลูก มีบทบาทเป็นพี่ เป็นน้องบ้าง มีตัวอย่างดังนี้

ในไตรธรรมชาดก^{๑๓๑} พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นลูกวานร วานรจำฝูงถ้าลูกตัวใดออกมาเป็นตัวผู้จะก่อดองค์กำเนิดทิ้งเสีย เพราะไม่อยากให้ใครมาแย่งเป็นจำฝูง นางวานรเมื่อรู้ว่าตั้งท้องจึงหนีไปอยู่อื่น เมื่อคลอดลูกวานรแล้วเลี้ยงดูจนเติบโต ลูกวานรได้ถามหาและอยากเจอพ่อ คิดที่จะไปหา นางวานรบอกว่าบิดาเป็นผู้โหดร้ายจึงห้ามไม่ให้ไปหา แต่ขัดไม่ได้จึงบอกให้ระวังตัว เมื่อบิดาเห็นลูกวานรมีกำลังมาก คิดอุบายที่จะฆ่าจึงให้ไปเก็บดอกบัวในสระที่มีรากษส แต่ลูกวานรเอาตัวรอดมาได้ด้วยธรรม ๓ ประการ คือ ความขยัน ความกล้าหาญ และความรอบรู้ จนรากษสต้องขมเขยและยอมเป็นบริวารเดินถือดอกบัวตามหลัง บิดาเห็นเช่นนั้นจึงหัวใจแตกตาย ลูกวานรจึงได้เป็นจำฝูง

^{๑๓๑} ดูอ้างอิงแล้ว, หน้า ๔๐.

ในจุฬนันทียชาดก^{๑๓๒} พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพญาวานร เป็นหัวหน้าควบคุมฝูงวานรได้ออกจากฝูงพร้อมกับน้องชาย เพื่อมาคอยดูแลปรนนิบัตินางวานรผู้เป็นมารดาซึ่งตาบอดและอดอาหารจนซูบผอม มีนายพรานใจบาปเข้ามาล่าสัตว์ต้องการยิงนางวานรตาบอด แต่พญาวานรได้สละชีวิตของตนและน้องชายเพื่อหวังช่วยมารดาตาบอดให้รอดตาย แต่ก็ถูกนายพรานใจบาปฆ่าหมดทั้ง ๓ แม่ลูก แต่นายพรานก็ได้รับกรรมสนองบ้านถูกไฟไหม้ไฟครอกภรรยาและบุตรตาย ตนเองก็ถูกแผ่นดินสูบ

ในกาฬพาหุชาดก^{๑๓๓} วานรราชโพธิสัตว์ และน้องชายก่อนเคยได้รับการเลี้ยงดูจากพระราชาเป็นอย่างดี ต่อมาเสื่อมลงเพราะพระราชาได้ลึงดำตัวใหม่มา จึงได้พุดปลอบใจและสอนน้องชายไม่ให้ริษยวานรดำ่ว่า มนุษย์ มีลาภ ไม่มีลาภ มียศ ไม่มียศ นินทา สรรเสริญ สุขและทุกข์เป็นของไม่เที่ยง อย่าเศร้าโศก ลิงกาฬพาหุกระดิกหู กลอกหน้ากลอกตา ทำให้พระราชากุมารหวาดกลัวอยู่บ่อย ๆ มันจะทำตนเองให้อดข้าวและน้ำ และในไม่ช้าลึงดำจึงถูกขบไล่ไป ลึงสองพี่น้องจึงได้อยู่และเลี้ยงดูเหมือนอย่างที่เคย

สรุปว่า จากชาดกในเรื่องที่ยกมานี้ จะเห็นว่าการมีบทบาทของการเป็นสมาชิกในครอบครัวของพระโพธิสัตว์ในเรื่องนั้น มีทั้งบทบาทเป็นลูกที่มีความขยัน กล้าหาญและรอบรู้ ให้ความสำคัญเอาชนะบิดาที่มีใจโหดเหี้ยมได้ มีทั้งบทบาทในความกตัญญูต่อก่อนแม่ของตน และมีความรักและเสียสละแม้ชีวิตเพื่อครอบครัว และบทบาทการเป็นพี่ที่มีความรักน้องชายพุดปลอบโยนไม่ให้จิตใจผู้อื่น

๔.๑.๒ ด้านการเป็นผู้นำสังคม

บทบาทด้านการเป็นผู้นำสังคมที่พบจากลึงพระโพธิสัตว์ในชาดก บทบาทการเป็นหัวหน้าจำฝูง ผู้นำฝูง เช่น

ในนพปานชาดก^{๑๓๔} พญาวานรให้อิวาทคำสั่งสอนแก่หมู่วานร ให้ระวังว่าในป่านี้มีพฤษชาติเป็นพิษ สระโบกขรณีที่มีมนุษย์เข้าหวงห้าม เวลาจะขบเคี้ยวผลาผลหรือจะดื่มน้ำตนยังไม่เคยให้บอกพญาวานรก่อน ฝูงวานรทั้งหลายรับโอวาทด้วยความตั้งใจ วันหนึ่งพากันไปเที่ยวในตำบลที่ไม่เคยไป สัตว์จรในนั้นจนบ้ายแล้วหาน้ำดื่มเห็นสระโบกขรณีแห่งหนึ่ง ไม่กล้าลงไปดื่ม นั่งคอยพระโพธิสัตว์อยู่ พระโพธิสัตว์มาถึงถามว่าไม่ลงไปดื่มกินเล่า วานรเหล่านั้นคอยพระโพธิสัตว์ พระองค์ก็เวียนวนตรวดดูสระโบกขรณีนั่น กำหนดรอยเท้าที่ใครไปมา เห็นแต่รอยเท้าที่ลงไปสระอย่างเดียว ไม่

^{๑๓๒} ดูอ้างแล้ว, หน้า ๔๕.

^{๑๓๓} ดูอ้างแล้ว, หน้า ๔๘.

^{๑๓๔} ดูอ้างแล้ว, หน้า ๓๗.

มีรอยเท้าที่กลับขึ้นมาจึงสันความสงสัยว่าสระนี้มีมือนุรักษ์รักษาหวงแหน พวกวานรไม่ลงดื่มน้ำในสระทำถูกทีเดียว สระนี้มีมือนุรักษ์รักษาอยู่

ในคืนทุกชาตก^{๑๓๕} ผูลิงได้แอบมากินผลไม้พลับจึงถูกมุนัขล้อมเอาไว้ พญาวานรได้พูดปลอบใจบริวารให้เบาใจว่าต้องพินัยเพราะวานรหลานชายที่ฉลาดและพวกมุนัขมีกิจการงานมาก บริวารลิงทั้งหลายจึงคลายความหวาดกลัวลง และรอดพ้นอันตรายจากพวกมุนัขเพราะวานรหลานชายผู้ฉลาดได้นำไฟมาจุดเรือนของมุนัขทางต้นลมทำให้มุนัขพากันมาดับไฟลิงทั้งหลายจึงหนีลงจากต้นมะพลับไปได้

ในมหากาปิชาตก ๑^{๑๓๖} ผู่วานรถูกทหารล้อมอยู่บนต้นมะม่วง พญาวานรยอมเสียสละทอดตัวให้บริวารข้ามจนพ้นอันตรายโดยพุ่งตัวเอาเถาว์ลัยผูกติดเท้าอย่างมั่นคงไปจากต้นไม้ชั่วร้อยละ ๒ ญีปดสายแล้วพุ่งออกไปตามลมเข้าหาต้นมะม่วงนี้ดูจเมฆถูกลมพัด ใช้เท้าหน้าทั้ง ๒ จับกิ่งมะม่วงกลางอากาศถูกกิ่งไม้และเถาว์ลัยซึ่งอยู่เหมือนสายพิน พวกลิงข้ามไปโดยปลอดภัยทุกตัว ตนเองได้บาดเจ็บและเสียชีวิตลง

สรุปว่า จากชาตกในเรื่องที่ยกมานี้ จะเห็นว่าการมีบทบาทของการเป็นผู้นำสังคมหรือผู้นำฝูงของพญาลิง จะต้องมีศีล มีปัญญา มีความรอบคอบ มีสุตะและความเสียสละ ประพฤติประโยชน์ตน และประโยชน์ผู้อื่นให้บริบูรณ์จึงสมควรที่จะเป็นผู้บริหารหมู่เป็นผู้นำได้

๔.๑.๓ ด้านวัฒนธรรมประเพณี

บทบาทด้านวัฒนธรรมประเพณีที่พบจากลิงพระโพธิสัตว์ในชาตก พบว่ามีอยู่ในหลายชาตก เช่น

ในครุฑชาตก^{๑๓๗} พญาวานรถูกจับไปอยู่ในวัง สังเกตพฤติกรรมมนุษย์ ดิเตียนมนุษย์ที่ไม่รู้จักความไม่เที่ยง แสวงหาแต่ทรัพย์เป็นของตนให้หมู่วานรฟัง ว่ามุนัขมีปัญญาทรม ไม่เห็นอริยธรรม กล่าวว่า นี่เงินทองของฉันทัน ในเรือนมีเจ้าของ ๒ คน คนหนึ่งไม่มีหนวด มีหน้าออกคล้ายลง เกล้าผมมวยและเจาะหู ถูกซื้อไปด้วยทรัพย์จำนวนมาก พุดเสียดแทงชนในเรือนตั้งแต่วันมาถึงจุทาส เป็นการไม่สมควร

^{๑๓๕} ดูข้างแล้ว, หน้า ๔๑.

^{๑๓๖} ดูข้างแล้ว, หน้า ๕๒.

^{๑๓๗} ดูข้างแล้ว, หน้า ๔๔.

ในดินทุกซาดก^{๑๓๘} ผุ่งลิงญมมนุษย์ล่อมไว้บนต้นมะพลับ พระยาวานรโพธิสัตว์ได้พูดปลอบวานรบริวาร ว่ากิจธุระของมนุษย์ธรรมดาตามมนุษย์ย่อมมีกิจธุระมาก เวลานี้เที่ยงคือนอยู่มนุษย์พากันมาเย็นล่อมคอยจับพวกเราฆ่าอยู่ คงจะมีกิจอื่นเกิดขึ้น กีดกันมิให้ทำร้ายพวกเราได้ คือ พวกมนุษย์ทั้งหลายจะต้องไปทำกิจธุระซึ่งจำเป็นของตนโดยแท้ เมื่อเกิดไฟไหม้มนุษย์ทั้งหลายจึงพากันไปดับไฟ ผุ่งลิงจึงหนีรอดไปได้

สรุปว่า จากซาดกในเรื่องที่ยกมานี้ จะเห็นว่าการมีบทบาทด้านวัฒนธรรมประเพณี ซาดกได้กล่าวไว้ว่าเกี่ยวกับพฤติกรรมมนุษย์ กิจกรรมของมนุษย์ การงานของมนุษย์ที่จะต้องกระทำภายในครอบครัวหรือชุมชนตามวัฒนธรรม หรือความจำเป็นในการดำรงชีวิต

๔.๑.๔ ด้านธรรมชาติสิ่งแวดล้อม

บทบาทด้านธรรมชาติสิ่งแวดล้อมที่พบจากสิงพระโพธิสัตว์ในซาดก ที่เกี่ยวกับธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม มีอยู่หลายซาดก เช่น

ในนพปานซาดก^{๑๓๙} พญาวานรรู้ว่าในสระโบกขรณีมีรากษสรักษาอยู่ จึงใช้ตันอ้อเป็นอุปกรณ์ในการตีมน้ำ แต่ตันอ้อมีปล้องไม่ทะลุเหมือนปัจจุบัน พระโพธิสัตว์นำไม้้อมาลำหนึ่ง แล้วทำสัตยาธิฐาน เป่าลงไปในปล้องไม้้อด้วยลมปากไม้้อก็เป่าเป็นโพรงกลวงตลอด แล้วใช้ให้วานรนำไม้้อมาแล้วเป่าด้วยลมปากแล้วส่งให้แก่ผุ่งวานร แต่ไม่ทันการ จึงอธิฐานรวมที่เดียวว่า ขอไม้้อทั้งหลายจงมีปล้องเดียว

ในสูงสูมารซาดก^{๑๔๐} จระเข้หลอกพญาวานรว่าฝ่งโน้นมีผลไม้สมบูรณ์ ทำไมมาเคี้ยวกินผลกล้วยที่เป็นผลไม้รสไม่อร่อยและอยู่ที่มีผลไม้ขาดแคลน ส่วนต้นไม้มือผลไม้มีต้นมะม่วงและต้นหว่า เป็นต้น มีผลไม้ขาดแคลน มีอยู่ฝ่งแม่น้ำ ผลไม้ไม่มีขาด ไปกินผลไม้ที่ฝ่งโน้นมิดีกว่าหรือ

ส่วนพญาวานรเอาตัวรอดจากจระเข้ด้วยปัญญาโดยหลอกว่าหัวใจอยู่ที่ผลมะเดื่อว่า บอกว่าจงดูหัวใจของเราห้อยอยู่ที่ต้นไม้นั้น จระเข้หลงเชื่อบอกจงให้หัวใจแก่เรา เราจักไม่ทำท่านให้ตาย พญาวานรบอกจงนำเราไปที่ต้นไม้นั้น เราจะให้หัวใจที่ห้อยอยู่แก่ท่าน จระเข้ก็พาพระโพธิสัตว์ไปที่ต้นมะเดื่อ แล้วพระโพธิสัตว์ก็กระโดดขึ้นจากหลังจระเข้นั้นขึ้นไปนั่งอยู่บนต้นมะเดื่อ

^{๑๓๘} ดูอ้างอิงแล้ว, หน้า ๔๑.

^{๑๓๙} ดูอ้างอิงแล้ว, หน้า ๓๗.

^{๑๔๐} ดูอ้างอิงแล้ว, หน้า ๔๓.

ในมหากปิชาดก ๒^{๑๔๑} พญาวานรต้องการจะจับลับจึงสั่งมนุษย์ที่ช่วยไว้ให้คอยดูสัตว์ร้ายในป่าว่าของท่านจงคุมครองข้าพเจ้าด้วย ข้าพเจ้าจักจับสักหน่อย ราชสีห์ เสือโคร่ง เสือเหลือง หมีและเสือดาว สัตว์เหล่านั้น จะเบียดเบียนข้าพเจ้าขณะหลับ ท่านเห็นพวกมัน จงป้องกันไว้

สรุปว่า จากชาดกในเรื่องที่ยกมานี้ จะเห็นว่าการมีบทบาทด้านธรรมชาติสิ่งแวดล้อม ทำให้รู้ความเป็นมาของไม้ชื่อว่าเหตุใดจึงไม่มีปล้อง รวมทั้งในเรื่องอื่น ๆ ที่พรรณนาถึงผลไม้พืชพันธุ์และสัตว์ต่าง ๆ ซึ่งมีความอุดมสมบูรณ์อยู่ในป่า

๔.๒ หลักธรรมที่พบของลิงพระโพธิสัตว์ในชาดกทางพระพุทธศาสนาเถรวาท

ในชาดกที่พระโพธิสัตว์เสวยชาติเป็นลิงจำนวน ๑๓ ชาดก ได้ปรากฏหลักธรรมในเนื้อเรื่องของชาดก ดังนี้

๔.๒.๑ นพปานชาดก^{๑๔๒} พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพญาวานร หาอุบายแก้กลของรากษสให้ฝูงลิงได้ดื่มน้ำด้วยไม้แฉ่แล้วพ้นอันตราย หลักธรรมที่พบในนพปานชาดกเรื่องนี้ คือ

๑. สัจจะ หลักธรรมในอธิฐานธรรม เป็นคุณธรรมด้านปัจเจกบุคคล และสัจจะหลักธรรมในฆราวาสธรรม เป็นคุณธรรมด้านครอบครัว

๒. หลักธรรมในวุฑฒิธรรม ๔ เป็นคุณธรรมด้านสังคม

๓. ปัญญา หลักธรรมในอริยทรัพย์ เป็นคุณธรรมด้านปัจเจกบุคคล และปัญญาหลักธรรมในเวสาร์ชกรณธรรม เป็นคุณธรรมด้านสังคม

๔.๒.๒ วานรินทชาดก^{๑๔๓} พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพญาวานรเอาตัวรอดด้วยการลวงเหยียบหัวจระเข้ได้ด้วยปัญญาจนจระเข้ต้องกล่าวชม หลักธรรมที่พบในวานรินทชาดกเรื่องนี้ คือ

๑. สัจจะ หลักธรรมในอธิฐานธรรม เป็นคุณธรรมด้านปัจเจกบุคคล

๒. ปัญญา หลักธรรมในอริยทรัพย์ เป็นคุณธรรมด้านปัจเจกบุคคล และปัญญาหลักธรรมในเวสาร์ชกรณธรรม เป็นคุณธรรมด้านสังคม และปัญญา (โยนิโสมนสิการ) หลักธรรมในวุฑฒิธรรม เป็นคุณธรรมด้านสังคม

๓. หลักธรรมในฆราวาสธรรม เป็นคุณธรรมด้านครอบครัว

^{๑๔๑} ดูข้างแล้ว, หน้า ๕๖.

^{๑๔๒} ดูข้างแล้ว, หน้า ๓๗.

^{๑๔๓} ดูข้างแล้ว, หน้า ๓๘.

๔.๒.๓ ตโยธรรมชาดก^{๑๔๔} พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นลูกวานร ถูกบิดาคิดจะฆ่าแต่เอาตัวรอดมาได้ด้วยธรรม ๓ ประการ คือ ความขยัน ความกล้าหาญ และความรอบรู้จนรากษสต้องชมเชย หลักธรรมที่พบในตโยธรรมชาดกเรื่องนี้ คือ

๑. หลักธรรมในพรหมวิหารธรรม เป็นคุณธรรมด้านครอบครัว

๒. หลักธรรมในกรรม เป็นคุณธรรมด้านปัจเจกบุคคล

๓. ปัญญา หลักธรรมในอริยฐานธรรม เป็นคุณธรรมด้านปัจเจกบุคคล และปัญญา หลักธรรมในอริยทรัพย์ เป็นคุณธรรมด้านปัจเจกบุคคล และปัญญา (โยโสมนสิการ) หลักธรรมในวุฑฒิธรรม เป็นคุณธรรมด้านสังคม

๔. หลักธรรมในเวสาร์ชกรณธรรม เป็นคุณธรรมด้านสังคม

๔.๒.๔ ดินทุกชาดก^{๑๔๕} พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพญาวานร ปล่อยใจบริวารให้เบาใจว่าจะต้องพ้นภัย เพราะวานรหลานชายที่ฉลาด หลักธรรมที่พบในดินทุกชาดกเรื่องนี้ คือ

๑. ปัญญา หลักธรรมในอริยทรัพย์ เป็นคุณธรรมด้านปัจเจกบุคคล และปัญญา หลักธรรมในเวสาร์ชกรณธรรม เป็นคุณธรรมด้านสังคม

๒. หลักธรรมในพรหมวิหารธรรม เป็นคุณธรรมด้านครอบครัว

๔.๒.๕ สุธสมารชาดก^{๑๔๖} พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพญาวานร เอาตัวรอดจากจระเข้ได้ด้วยปัญญา หลักธรรมที่พบในสุธสมารชาดกเรื่องนี้ คือ

๑. ปัญญา หลักธรรมในอริยฐานธรรม เป็นคุณธรรมด้านปัจเจกบุคคล และปัญญา หลักธรรมในอริยทรัพย์ เป็นคุณธรรมด้านปัจเจกบุคคล และปัญญา หลักธรรมในเวสาร์ชกรณธรรมเป็นคุณธรรมด้านสังคม

๒. หลักธรรมในพรหมวิหารธรรม เป็นคุณธรรมด้านครอบครัว

^{๑๔๔} ดูอ้างอิงแล้ว, หน้า ๔๐.

^{๑๔๕} ดูอ้างอิงแล้ว, หน้า ๔๑.

^{๑๔๖} ดูอ้างอิงแล้ว, หน้า ๔๓.

๔.๒.๖ ครหิตชาดก^{๑๔๗} พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติ เป็นพญาวานร ตีเตียนมนุษย์ที่ไม่รู้จักความไม่เที่ยง แสวงหาแต่ทรัพย์เป็นของตนให้หมัวนรบรivarฟัง หลักธรรมที่พบในครหิตชาดกเรื่องนี้ คือ

๑. สัจจะและอุปสมะ หลักธรรมในอริยฐานธรรม เป็นคุณธรรมด้านปัจเจกบุคคล
๒. หลักธรรมในฆราวาสธรรม เป็นคุณธรรมด้านครอบครัว
๓. หลักธรรมในพรหมวิหารธรรม เป็นคุณธรรมด้านครอบครัว

๔.๒.๗ จุฬนันทียชาดก^{๑๔๘} พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพญาวานรได้สละชีวิตของตนและน้องหวังช่วยมารดาแต่ก็ถูกพรานใจบาปฆ่าหมดทั้ง ๓ แม่ลูก พรานนั้นกลับถูกแผ่นดินสูบไปเกิดในอเวจีมหานรก หลักธรรมที่พบในจุฬนันทียชาดกเรื่องนี้ คือ

๑. หลักธรรมในกรรม เป็นคุณธรรมด้านปัจเจกบุคคล
๒. หลักธรรมในบุคคลหาได้ยาก เป็นคุณธรรมด้านสังคม
๓. หลักธรรมในพรหมวิหารธรรม เป็นคุณธรรมด้านครอบครัว

๔.๒.๘ กุมภิลชาดก^{๑๔๙} พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพญาวานร แสดงธรรมแก่พระเจ้าผู้ที่มีธรรม ๔ ประการ คือ สัจจะ ธรรม อิติ จาคะ ย่อมพ้นจากศัตรูได้ หลักธรรมที่พบในกุมภิลชาดกเรื่องนี้ คือ

๑. ปัญญา หลักธรรมในเวสัชชกรณธรรม เป็นคุณธรรมด้านสังคม
๒. หลักธรรมในพรหมวิหารธรรม เป็นคุณธรรมด้านครอบครัว

๔.๒.๙ กาฬพาหุชาดก^{๑๕๐} พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นวานรเผือก ชื่อว่า ราชะ สอนน้องชาย ไม่ให้ริษยาวานรด่าที่เพิ่งถูกจับมาใหม่ว่าได้อาหารมากกว่าตน ไม่นานก็คงถูกไล่ออกไปเพราะชอบหลอกพระกุมาร หลักธรรมที่พบในกาฬพาหุชาดกเรื่องนี้ คือ

๑. หลักธรรมในกรรม เป็นคุณธรรมด้านปัจเจกบุคคล
๒. หลักธรรมในวุฑฒิธรรม เป็นคุณธรรมด้านสังคม

^{๑๔๗} ดูอ้างอิงแล้ว, หน้า ๔๔.

^{๑๔๘} ดูอ้างอิงแล้ว, หน้า ๔๕.

^{๑๔๙} ดูอ้างอิงแล้ว, หน้า ๔๗.

^{๑๕๐} ดูอ้างอิงแล้ว, หน้า ๔๘.

๔.๒.๑๐ วานรชาดก^{๑๕๑} พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพญาวานรคิดหาอุบายเอาตัวรอดจากจระเข้ได้ด้วยปฏิภาณของตนเอง หลักธรรมที่พบในวานรชาดกเรื่องนี้ คือ

๑. สัจจะและปัญญา หลักธรรมในอิฏฐานธรรม เป็นคุณธรรมด้านปัจเจกบุคคล
๒. ปัญญา หลักธรรมในอริยทรัพย์ เป็นคุณธรรมด้านปัจเจกบุคคล และปัญญา หลักธรรมในเวสารัชชกรณธรรม เป็นคุณธรรมด้านสังคม
๓. หลักธรรมในฆราวาสธรรม เป็นคุณธรรมด้านครอบครัว

๔.๒.๑๑ กปิชาดก^{๑๕๒} พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพญาวานร ได้ช่วยเหลือฝูงวานรเป็นจำนวนมากให้พ้นจากความตายเพราะเหตุที่วานรชุกชนตัวหนึ่งไปก่อเวรกับบุโรหิตโดยไปถ่ายอุจจาระรดศีรษะเขา ทำให้เขาจองเวรฆ่าวานรเป็นจำนวนมาก หลักธรรมที่พบในกปิชาดกเรื่องนี้ คือ

๑. หลักธรรมในพรหมวิหารธรรม เป็นคุณธรรมด้านครอบครัว
๒. หลักธรรมในอริยทรัพย์ เป็นคุณธรรมด้านปัจเจกบุคคล
๓. ปัญญา หลักธรรมในเวสารัชชกรณธรรม เป็นคุณธรรมด้านสังคมและปัญญา (โยนิโสมนสิการ) หลักธรรมในวุฑฺฒนิธรรม เป็นคุณธรรมด้านสังคม
๔. สัจจะและปัญญา หลักธรรมในอิฏฐานธรรม เป็นคุณธรรมด้านปัจเจกบุคคล

๔.๒.๑๒ มหากปิชาดก ๑^{๑๕๓} พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพญาวานร พาบริวารออกไปหากิน ถูกพระเจ้าพรหมทักล่อไว้ ได้ทอตนเป็นสะพานให้บริวารหนีไปได้ หลักธรรมที่พบในมหากปิชาดก ๑ เรื่องนี้ คือ

๑. หลักธรรมในพรหมวิหารธรรม เป็นคุณธรรมด้านครอบครัว
๒. หลักธรรมในอริยทรัพย์ เป็นคุณธรรมด้านปัจเจกบุคคล
๓. ปัญญา หลักธรรมในเวสารัชชกรณธรรม เป็นคุณธรรมด้านสังคม
๔. สัจจะและปัญญา หลักธรรมในอิฏฐานธรรม เป็นคุณธรรมด้านปัจเจกบุคคล

^{๑๕๑} ดูอ้างอิงแล้ว, หน้า ๔๙.

^{๑๕๒} ดูอ้างอิงแล้ว, หน้า ๕๐.

^{๑๕๓} ดูอ้างอิงแล้ว, หน้า ๕๒.

๔.๒.๑๓ มหากปิชาดก ๒^{๑๕๔} พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพญาวานร ได้ช่วยพราหมณ์ผู้ตกเหวคนหนึ่งให้ขึ้นจากเหว แต่พราหมณ์คิดประทุษร้ายใช้ก้อนหินทุบศีรษะหวังให้ตายแต่ไม่ตาย ท่านจึงสอนไม่ให้พราหมณ์ทำความชั่วอีก แล้วนำไปส่งยังแดนมนุษย์ หลักธรรมที่พบในมหากปิชาดก ๒ เรื่องนี้ คือ

๑. หลักธรรมในบุคคลหาได้ยาก เป็นคุณธรรมด้านสังคม
๒. หลักธรรมในกรรม เป็นคุณธรรมด้านปัจเจกบุคคล
๓. หลักธรรมในพรหมวิหารธรรม เป็นคุณธรรมด้านครอบครัว

๔.๓ คุณธรรมของลึงพระโพธิสัตว์ที่ปรากฏในชาดกทางพระพุทธศาสนาเถรวาท

คุณธรรมของลึงพระโพธิสัตว์ที่ปรากฏในชาดกที่จะนำมาวิเคราะห์ใช้คุณธรรม ๓ ด้าน คือ ด้านปัจเจกบุคคล ด้านครอบครัว และด้านสังคม โดยวิเคราะห์ด้านละ ๓ หัวข้อธรรม ดังนี้

๔.๓.๑ คุณธรรมด้านปัจเจกบุคคล

คุณธรรมของลึงพระโพธิสัตว์ที่ปรากฏในชาดกทางพระพุทธศาสนาเถรวาท เป็นหลักธรรมสำหรับปัจเจกบุคคลทั้งหมด เพราะว่ามีความเกี่ยวข้องกับมนุษย์ แต่เพื่อสะดวกและง่ายต่อการวิเคราะห์ข้อมูล ผู้วิจัยจึงได้แบ่งหลักธรรมออกเป็นหมวดหมู่ ผู้วิจัยพบว่า ด้านปัจเจกบุคคล เป็นธรรมที่อำนวยความสะดวกและความสุขแก่ปัจเจกบุคคลผู้ที่ยึดถือและประพฤติปฏิบัติตาม ส่งผลถึงครอบครัวและสังคม เพราะเมื่อคนดีแล้ว ครอบครัวและสังคม ก็ย่อมดีตาม หลักธรรมสำหรับปัจเจกบุคคล มีดังนี้

๔.๓.๑.๑ กรรม^{๑๕๕}

ก) กรรม ของลึงพระโพธิสัตว์ที่ปรากฏในชาดก

ในชาดกที่เสวยชาติเป็นลึงพระโพธิสัตว์ ได้แสดงถึงหลักธรรมคำสอนเรื่องกรรมไว้หลากหลายมิติ เช่น ตโยธรรมชาดก, จุฬนันทียชาดก, กาฬพาหุชาดก และ มหากปิชาดก (๒)

ในมหากปิชาดก ๒^{๑๕๖} บุรุษได้รับทุกขเวทนาหนักจากการทำร้ายผู้มีพระคุณ ถูกความกระวนกระวายเบียดเบียน ร้อนเนื้อตัว ได้ลงไปยังห้วงน้ำเพื่อต้อนน้ำ ห้วงน้ำก็เดือดพล่านเหมือนถูกต้มด้วยไฟ นอนไปด้วยเลือด คล้ายน้ำเลือดน้ำหนอง เมื่อหยาดน้ำตกต้องกายก็ฝឹกผุดขึ้นเท่ามะตูมครึ่งลูก ฝิ

^{๑๕๔} ดูอ้างอิงแล้ว, หน้า ๕๖.

^{๑๕๕} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๙), หน้า ๑๕๑-๒๒๒.

^{๑๕๖} ดูอ้างอิงแล้ว, หน้า ๕๖.

แต่น้ำเลือดน้ำหนองก็ไหลออกมา มีกลิ่นเหม็นดุจซากศพ จะเดินไปไหน มนุษย์หญิงชาย พากันถือ
ท่อนไม้ ห้ามเข้าไป ได้รับทุกขเวทนาอยู่ ๗ ปี ซึ่งเป็นผลกรรมชั่วของตนจากการประทุษร้ายมิตร
จัดเป็นคนเลวทราม ผู้ประทุษร้ายมิตร ย่อมเป็นโรคเรื้อน เกลื่อนกลาก เมื่อตายไปแล้วย่อมตกนรก

หลักกรรมที่ปรากฏในมหากปิชาดก ๒ นี้ สอดคล้องกับ กรรม การกระทำซึ่ง
ประกอบด้วยเจตนา คือ จงใจทำ ตีก็ตาม ชั่วก็ตาม เป็นการกล่าวถึงกรรมในชาดกเรื่องนี้ การกระทำที่
ชั่ว เรียกว่ากรรมชั่ว^{๑๕๗} จากการศึกษาพบว่า กรรมในลักษณะดังกล่าวข้างต้นนั้น เป็นผลแห่งการ
กระทำ สอดคล้องกับพระพุทธพจน์ในจูฬกัมมวิภังคสูตร^{๑๕๘} ซึ่งสรุปผลกรรมได้ ๔ ประการ ดังนี้ คือ

- (๑) ทำให้เสียราศี
- (๒) ทำให้อายุสั้น
- (๓) ทำให้ได้รับความทุกข์
- (๔) ทำให้มีโรคภัยไข้เจ็บ

กรรม การกระทำซึ่งประกอบด้วยเจตนา คือ จงใจทำ ตีก็ตาม ชั่วก็ตาม การกระทำที่ดี
เรียกว่า กรรมดี ที่ชั่ว เรียกว่ากรรมชั่ว หมายถึง ทำกรรมอันใดไว้ย่อมรับผลของกรรมนั้น ดังพระพุทธ
ภาษิตที่ว่า ตนทำบาปกรรมเอง ก็เศร้าหมองเอง ตนไม่ทำบาปกรรมเอง ก็บริสุทธิ์เอง ความบริสุทธิ์
และไม่บริสุทธิ์ เป็นของเฉพาะตน คนอื่นจะทำคนอื่นให้บริสุทธิ์ไม่ได้^{๑๕๙} ในกาฬพาหุชาดก^{๑๖๐} ลิงดำ
เสื่อมลาภเกิดจากการกระทำของตน ทำให้ลิงสองพี่น้องกลับมามีลาภสักการะเหมือนเดิม ดังมีในชาด
กว่า ลิงกาฬพาหุเสียมารยาท มันกระดิกหูและกลอกหน้า ทำให้พระราชาขุมารหวาดหวั่นอยู่บ่อย ๆ
มันทำตัวมันเอง ให้ต้องห่างไกลจากข้าวและน้ำ ล่องไปได้สองสามกาฬพาหุได้ออกท่าทางกระดิกหู
เฉพาะพักตร์พระราชาขุมาร ให้พระราชาขุมารพากันกลัว เมื่อพระราชาขุมารสะดุ้งกลัว ต่างกันแสง
พระราชাত্রัสถาม เมื่อทรงทราบ ตรัสสั่งให้ไล่ลิงนั้นไปเสีย ลาภสักการะของสองลิงเผือกจึงได้เป็น
ปรกติอย่างเดิมตั้งแต่นั้นมา

หลักกรรมที่ปรากฏในกาฬพาหุชาดกนี้ สอดคล้องกับพระพุทธภาษิตที่ว่า

“ปาปานิ ปริวชเย๑ บุคคลควรละเว้นบาปทั้งหลาย”^{๑๖๑}

^{๑๕๗} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), *พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์*, (กรุงเทพมหานคร :
โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๓-๔.

^{๑๕๘} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒๘๘-๒๙๗/๓๔๙-๓๕๖.

^{๑๕๙} พ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๖๕/๘๔.

^{๑๖๐} ดูข้างแล้ว, หน้า ๔๘.

^{๑๖๑} พ.ธ. (บาลี) ๒๕/๑๒๓/๓๘, พ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๒๓/๖๙.

“อกต์ ทุกกุญ์ เสยโยฯ ความชั่ว ไม่ทำเสียเลยดีกว่า”^{๑๖๒}

นอกจากนั้น ท่านยังได้กล่าวถึงอานุภาพของคุณงามความดี และบุญบารมีทั้งหลาย ที่สอดคล้องกับสำนวนไทยว่า “ตักน้ำไม่ไหล ตักไฟไม่ไหม้”^{๑๖๓} หมายความว่า คนที่มีคุณธรรมมีความดี เมื่อประสบทุกข์ยาก ขัดสนเงินทอง มักมีผู้หยิบยื่นให้ความช่วยเหลือให้ความอุปการะอยู่เสมอ เพราะฉะนั้น บุคคลเมื่อยึดมั่นในคุณธรรมความดี มีศีลสัตย์แล้ว คุณธรรมความดีนี้ จะคอยปกป้องคุ้มครองรักษา ดังคำว่า “คนดีไม่มีวันเสื่อม ความดีไม่มีวันสูญ” เปรียบเหมือนทองแท้ ย่อมทรงไว้ซึ่งคุณค่ามีราคางามเหมือนลึงสองพี่น้องในเรื่องนี้ฉะนั้น

ในไตรธรรมชาดก^{๑๖๔} ลิงผู้เป็นบิดาทำกรรมฆ่าลูกลิงจำนวนมาก เมื่อเห็นลูกลิงพระโพธิสัตว์รอดมาได้จึงทนไม่ได้หัวใจแตกตาย ดังเรื่องในชาดกว่า วานรผู้เป็นบิดาเห็นพระโพธิสัตว์เดินมาแต่ไกล คิดว่า เราตั้งใจจะให้รักษาสกนมันจึงได้ไขมันไป มันกลับให้รักษาสัตว์ดอกไม้ตามหลังมาอีก เราถึงซึ่งความฉิบหายเสียแล้ว หัวใจวานรผู้เป็นบิดาก็แตกออกเป็น ๗ เศษถึงแก่ความตายในที่นั้น ฝ่ายฝูงวานรที่เป็นบริวาร ได้พร้อมกันตั้งวานรพระโพธิสัตว์ให้เป็นหัวหน้าฝูงปกครองตนสืบต่อไป

หลักกรรมที่ปรากฏในไตรธรรมชาดกนี้ ตรงกับบุคคลเมื่อกระทำความอันใดไว้ ต้องเป็นรับผลของการกระทำอันนั้น สอดคล้องกับพระพุทธพจน์ที่ว่า

“กรรมของใคร ๆ ย่อมไม่สูญหายไปไหน เขาต้องได้รับผลกรรมนั้น และเป็นเจ้าของกรรมนั้น คนโง่เขลาผู้ชอบทำกรรมชั่วหยาบ จะประสบทุกข์ที่ตนได้รับในปรโลก”^{๑๖๕}

ในจุฬนันทียชาดก^{๑๖๖} นายพรานได้รับผลกรรมจากการฆ่าลิงที่มีคุณธรรมยกครอบครัวทั้ง ๓ ชีวิต ทำให้เกิดภัยพิบัติต่อครอบครัวนายพราน ดังเรื่องในชาดกว่า สายฟ้าบันดาลผ่าลงบนเรือนบุรุษใจบาปเกิดไฟไหม้เรือนเผาภรรยาภักขารกอีกสองคนตายไป สิ่งของถูกไฟไหม้เหลือแต่ไม้เสาตั้งห้อยติดอยู่กับซื่อ บุรุษผู้อยู่บ้านใกล้กัน เห็นพรานเดินมาจึงเล่าให้ฟังนายพรานใจบาปมีความโศกเศร้าถึงบุตรภรรยา ทั้งหาบเนื้อและธนู ร้องไห้เดินไปมาแก้ผ้าเปลือยกายเดินเข้าไปในเรือนไฟไหม้ ไม้ซื่อที่ติดอยู่ปลายเสาตั้ง ก็หลุดตกถูกศีรษะนายพรานแตกออกแผ่นดินก็แยกเป็นช่อง เปลวไฟลุกขึ้นมาจากอเวจีนรก สูดเผาเอาพรานผู้ใจบาปนั้น ถูกแผ่นดินกลืนเข้าไป

^{๑๖๒} พ.ธ. (บาลี) ๒๕/๓๑๔/๗๑, พ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๑๔/๑๓๑.

^{๑๖๓} ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒, (กรุงเทพมหานคร : นานมีบุ๊คส์พับลิเคชั่น, ๒๕๔๖), หน้า ๔๒๑.

^{๑๖๔} คูอ้างแล้ว, หน้า ๔๐.

^{๑๖๕} พ.ธ. (ไทย) ๒๕/๖๗๒/๖๖๐-๖๖๑.

^{๑๖๖} คูอ้างแล้ว, หน้า ๔๘.

หลักกรรมที่ปรากฏในจูฬนันทียชาดกนี้ ตรงกับการกระทำซึ่งประกอบด้วยเจตนา คือ จงใจทำ ดีก็ตาม ชั่วก็ตาม การกระทำที่ดีเรียกว่า กรรมดี ที่ชั่ว เรียกว่ากรรมชั่ว บุคคลเมื่อทำกรรมชั่วแล้ว จะมากหรือน้อยก็ตาม กรรมชั่ว ย่อมจะส่งผลให้ในทันที คือ ทำให้ใจเศร้าหมอง มีทุกข์ เกิดโทษ เป็นต้น อุปมาเหมือนผ้าขาวอันใสสะอาดบริสุทธิ์ แต่แปดเปื้อนแล้วด้วยสีดำ จะมากหรือน้อยก็ตาม แม้จะทำการซักย้อมให้ดีเพียงใด ก็ไม่อาจทำให้ขาวใสสะอาดบริสุทธิ์ดังเดิมได้ ในที่นี้ มิได้หมายความว่า คนชั่ว ไม่สามารถกลับตัวเป็นคนดีได้ แต่หมายถึง ไม่สามารถล้างบาปกรรมที่ตนทำไว้ได้นั่นเอง ในทางตรงกันข้าม บุคคลใดมีกาย วาจา ใจสะอาด คือ หลุดพ้นจากอาสวะแล้ว จึงจะสามารถถลาล้างบาปกรรมที่ตนทำไว้ได้หมดสิ้น ดังพระพุทธพจน์ว่า

“ผู้มีกายสะอาด มีวาจาสะอาด มีใจสะอาด ไม่มีอาสวะ เป็นผู้สะอาด

ถึงพร้อมด้วยความสะอาด บัณฑิตทั้งหลาย เรียกว่า เป็นผู้ล้างบาปได้”^{๑๖๗}

สรุปได้ว่า จากชาดกที่ยกขึ้นมาในแต่ละเรื่องประกอบด้วยไตรธรรมชาดก, จูฬนันทียชาดก, กาฬพาหุชาดก และ มหาปิชาดก ๒ ปรากฏเกี่ยวกับเรื่องกรรม เพราะบุคคลทำกรรมอันใดไว้ ดีก็ตาม ชั่วก็ตาม แม้ไม่อาจลบล้างบาปกรรมหรือตัดเวรกรรมได้ แต่อาจสลายบาปกรรมเหล่านั้นได้ ถ้าหากว่ากรรมนั้นมีใช้นั้นตรียกรรมอันเป็นกรรมหนัก โดยกระบวนการสลายกรรม นั่นก็คือการสร้างกุศลกรรม สร้างคุณความดี เพราะเมื่อกุศลกรรม คุณความดีเพิ่มมากขึ้น ความชั่วหรือบาปกรรม ก็ย่อมลดน้อยถอยลง เพราะไม่มีโอกาสที่จะแทรกหรือให้ผลในขณะนั้น เหตุเพราะกุศลกรรมซึ่งให้ผลก่อนนั่นเอง คุณธรรม ความดี หรือกรรมดีทั้งหลาย ย่อมจะเป็นที่พึงพาอาศัยให้ความอบอุ่นใจแก่มวลหมู่มนุษย์ได้เสมอ แม้ในยามสุขหรือยามทุกข์ ข้อนี้นี้เป็นกฎแห่งกรรม กล่าวคือ เมื่อกระทำแต่กรรมดี ย่อมได้รับผลดี เมื่อกระทำกรรมกรรมชั่ว ย่อมได้รับผลชั่ว ดังที่ได้กล่าวมาแล้วในข้างต้นนั่นเอง

ข) หลักกรรมในคัมภีร์พระพุทธศาสนา

คำสอนเรื่องกรรมในทางพระพุทธศาสนาเป็นหลักธรรมสำหรับปัจเจกบุคคลหรือหลักธรรมเฉพาะตัวเฉพาะตนสำหรับบุคคลทั่วไปโดยแท้ เพราะเหตุว่าบุคคลจะเป็นคนดีหรือเป็นคนชั่ว จะมีความสุขหรือทุกข์ ร่ำรวยหรือยากจน มีความเสื่อมหรือเจริญรุ่งเรือง ขึ้นอยู่ที่กรรมคือการกระทำของตนเป็นสำคัญ ดังพระพุทธพจน์ว่า “บุคคลทำกรรมใด ย่อมได้ผลเช่นนั้น ทำดีย่อมได้ดี ทำชั่วย่อมได้ชั่ว”^{๑๖๘}

^{๑๖๗} พ.อิตติ. (ไทย) ๒๕/๖๖/๔๒๒.

^{๑๖๘} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๒๕๖/๓๗๔.

กรรม แปลว่า การกระทำ วิเคราะห์ว่า “กรรม กัมม” แปลว่า การกระทำคือกรรม แสดงให้เห็นว่าการกระทำนั้นแหละเป็นตัวกรรม โดยไม่ได้จำกัดลงไปว่า เป็นการกระทำดีหรือการกระทำชั่ว ดังนั้น กรรมจึงเป็นคำกลาง ๆ จะว่าเป็นเรื่องของความดีก็ได้ จะว่าเป็นเรื่องของความชั่วก็ได้^{๑๖๙}

การกระทำที่จะจัดว่าเป็นกรรมและมีผลในทางศีลธรรมจะต้องเป็นการกระทำที่ประกอบด้วยเจตนาหรือใจที่จะกระทำ ดังพระพุทธพจน์ว่า “ภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวว่า เจตนาเป็นตัวกรรม บุคคลคิดแล้ว จึงกระทำการกรรมด้วยกาย วาจา ใจ”^{๑๗๐} เป็นการกระทำที่ประกอบด้วยเจตนา ดีก็ตาม ชั่วก็ตาม^{๑๗๑}

ฉะนั้น กรรม เมื่อจำแนกตามคุณภาพหรือตามธรรมที่เป็นมูลเหตุ แบ่งได้ ๒ อย่าง

๑. อกุศลกรรม กรรมที่เป็นอกุศล กรรมชั่วเกิดจากอกุศลมูล คือ โลภะ โทสะ หรือโมหะ

๒. กุศลกรรม กรรมที่เป็นกุศล กรรมดีเกิดจากกุศลมูล คือ อโลภะ อโทสะ อโมหะ^{๑๗๒}

กรรมนั้น เมื่อจำแนกตามทวาร ทางที่แสดงออกของกรรม แบ่งออกได้เป็น ๓ อย่าง ดังนี้

๑. กายกรรม กรรมทำด้วยกาย หรือการกระทำทางกาย

๒. วจีกรรม กรรมทำด้วยวาจา หรือการกระทำทางวาจา

๓. มโนกรรม กรรมทำด้วยใจ หรือการกระทำทางใจ^{๑๗๓}

นอกจากนี้ ท่านยังจำแนกตามวิบากของกรรมหรือการให้ผลของกรรม ๔ อย่าง คือ

๑. กรรมดำมีวิบากดำ

๒. กรรมขาวมีวิบากขาว

๓. กรรมทั้งดำและขาว มีวิบากทั้งดำและขาว

๔. กรรมทั้งไม่ดำและไม่ขาว มีวิบากทั้งไม่ดำและไม่ขาว เป็นไปเพื่อความสิ้นกรรม^{๑๗๔}

^{๑๖๙} พระเทพกิตติปัญญาคูณ (กิตติวุฒโฒภิกขุ), **กรรม-การให้ผล**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๗), หน้า ๕.

^{๑๗๐} อัง.ฉก.ก. (ไทย) ๒๒/๖๓/๕๗๗.

^{๑๗๑} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๒, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๘๔.

^{๑๗๒} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์บริษัทสหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๙), หน้า ๑๕๕-๑๖๐.

^{๑๗๓} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๕๗/๕๕, อัง.ติก. (ไทย) ๒๐/๑๔๗/๓๙๕.

ในหนังสือหลักพระพุทธศาสนา ซึ่งเรียบเรียงขึ้นโดย สุทธิพงศ์ ดันตยาพิศาลสุทธิ ท่านได้ขยายความหมายของกรรมทั้ง ๔ ประเภข้างต้นอย่างละเอียด ดังนี้

๑. กรรมดำ หมายถึง อกุศลกรรมบถ ๑๐ มีวิบากดำ ย่อมเป็นเหตุที่จะทำให้เกิดในอบาย
๒. กรรมขาว หมายถึง กุศลกรรมบถ ๑๐ มีวิบากขาว เป็นเหตุที่จะทำให้เกิดในสวรรค์
๓. กรรมทั้งดำทั้งขาว หมายถึง ทั้งกุศลและอกุศลปนกัน คือ ได้รับทั้งความสุขและความทุกข์

๔. กรรมไม่ดำไม่ขาว มีวิบากไม่ดำไม่ขาว ย่อมเป็นไปเพื่อความสิ้นไปแห่งกรรม คือ มรรคญาณซึ่งจะทำให้กรรมสิ้นไป หมายความว่า ผู้ได้ประกอบกรรม คือ ประพฤติธรรม จนได้บรรลุผลทั้งสี่ เมื่อได้บรรลุถึงขั้นโสดาปัตติมรรคแล้ว อกุศลกรรมทุก ๆ อย่างที่ได้เคยทำมา ก็เป็นอันยกเลิกทั้งหมดกลายเป็นอโหสิกรรม แม้แต่ฝ่ายกุศลกรรมซึ่งปกติแล้วจะต้องให้ผลสืบต่อไปอีกหลายชาติ ก็จะทำให้ผลอย่างมากเพียง ๗ ชาติเท่านั้น เพราะว่าบรรลุเป็นพระโสดาบันแล้ว อย่างช้าในชาติที่ ๗ นั้นจะต้องเป็นพระอรหันต์ และเมื่อเป็นพระอรหันต์แล้วกุศลกรรมทุกอย่างจะให้ผลก็เพียงชาตินั้นเท่านั้น เมื่อท่านปรินิพพานแล้วก็เป็อันยกเลิกกันไป เพราะท่านไม่ปฏิสนธิอีก^{๑๗๕}

ในจุฬามณีวาทคสูตร พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ว่า “มาณพ สัตว์ทั้งหลายมีกรรมเป็นของตน มีกรรมเป็นทายาท มีกรรมเป็นกำเนิด มีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์ มีกรรมเป็นที่พึ่งอาศัย กรรมย่อมจำแนกสัตว์ทั้งหลายให้เลวและดีต่างกัน”^{๑๗๖}

อีกประการหนึ่ง พระพุทธเจ้าทรงแสดงถึงกรรมและผลของกรรมที่ให้ผลสืบเนื่องถึงกันไว้อย่างละเอียด โดยแบ่งออก ๗ คู่ ๑๔ ข้อ ดังนี้ คือ

๑. เกิดมามีอายุสั้น เพราะเป็นคนมีปกติชอบฆ่าสัตว์ เป็นคนโหดร้าย
๒. เกิดมามีอายุยืน เพราะเป็นผู้ละเว้นจากปาณาติบาต เป็นผู้มีความเอ็นดูในสัตว์ทั้งปวง
๓. เกิดมามีโรคภัยไข้เจ็บมาก เพราะเป็นคนที่มินิสัยชอบเบียดเบียนสัตว์ทั้งหลาย
๔. เกิดมามีโรคภัยไข้เจ็บน้อย เพราะเป็นคนที่มินิสัยไม่ชอบเบียดเบียนสัตว์ทั้งหลาย
๕. เกิดมารูปร่างไม่สวย มีผิวพรรณทราม เพราะใจกระด้าง พยาบาท มักโกรธ โดยไม่มีเหตุผล

^{๑๗๕} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๘๑/๗๙, อง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๒๓๒/๓๔๕.

^{๑๗๕} สุทธิพงศ์ ดันตยาพิศาลสุทธิ, **หลักพระพุทธศาสนา**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๓๕), หน้า ๓๔-๓๕.

^{๑๗๖} ม.อุ. (ไทย) ๑๔/ ๒๘๙/๓๕๐.

๖. เกิดมารูปร่างสวย มีผิวพรรณงาม เพราะไม่มีใจกระด้าง ไม่พยาบาท ไม่โกรธโดยไม่มี
เหตุผล

๗. เกิดมาต่ำศักดิ์ เพราะเป็นคนมีใจริษยา อยากให้สิ่งที่เขามีเขาได้พินาศ

๘. เกิดมาสูงศักดิ์ เพราะไม่มีใจริษยา ไม่มีจิตคิดประทุษร้าย ไม่อยากให้เขาพินาศ

๙. เกิดมายากจน เพราะไม่ให้ปัจจัย ๔ อันเป็นเครื่องยังชีพแก่สมณะหรือพราหมณ์

๑๐. เกิดมาร่ำรวย เพราะจะให้ปัจจัย ๔ อันเป็นเครื่องยังชีพแก่สมณะหรือพราหมณ์

๑๑. เกิดมาในตระกูลต่ำ เพราะเป็นคนกระด้างถือตัว ไม่ให้ทานแก่คนที่ควรให้ ควรเคารพ

๑๒. เกิดมาในตระกูลสูง เพราะไม่กระด้างถือตัวให้ทานแก่คนที่ควรให้เคารพคนที่ควรเคารพ

๑๓. เกิดมาเป็นคนโง่ เพราะไม่ให้หมั่นเข้าไปหาสมณะพราหมณ์ เพื่อได้ถามปัญหาธรรม
ต่าง ๆ

๑๔. เกิดมาเป็นคนฉลาดเพราะหมั่นไปหาสมณะพราหมณ์ เพื่อได้ถามปัญหาธรรมต่าง ๆ^{๑๗๗}

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคตอนที่ว่าด้วยกัฏฐชาดกวิสุทธินิสสัคค พระพุทธโฆษาจารย์ ได้จำแนก
กรรมออกเป็น ๑๒ ชนิด แบ่งออกเป็น ๓ หมวดดังนี้

หมวดที่ ๑ กรรมให้ผลตามคราว ๔ ชนิด คือ

๑) ทิฏฐธรรมเวทนียกรรม	กรรมให้ผลในชาตินี้
๒) อุปัชชเวทนียกรรม	กรรมให้ผลในชาติหน้าถัดจากชาตินี้
๓) อปรายเวทนียกรรม	กรรมให้ผลในชาติต่อ ๆ ไปถัดจากชาติหน้า
๔) อโหสิกรรม	กรรมที่ให้ผลเสร็จสิ้นแล้ว

หมวดที่ ๒ กรรมที่ให้ผลตามลำดับ ๔ ชนิด

๑) ครุกรรม	กรรมหนัก
๒) พหุลกรรม	กรรมที่ทำไว้มาก
๓) อาสันนกรรม	กรรมเมื่อใกล้ตาย
๔) กตัตตากรรม	กรรมสัปดาห์ทำ

หมวดที่ ๓ กรรมที่ให้ผลตามกิจหรือตามหน้าที่ ๔ ชนิด

^{๑๗๗} สุทธิพงษ์ ดันตยาพิศาลสุทธิ, หลักพระพุทธศาสนา, หน้า ๓๖.

๑) ชนกกรรม	กรรมที่นำไปเกิด
๒) อุปัตถัมภกกรรม	กรรมสนับสนุนชนกกรรม
๓) อุปปีฬกกรรม	กรรมบีบคั้น
๔) อุปฆาตกรรม	กรรมตัดรอน ^{๑๗๘}

๔.๓.๑.๒ อธิฐานธรรม

ก) อธิฐานธรรม ของลิงพระโพธิสัตว์ที่ปรากฏในชาดก

อธิฐานธรรมของลิงพระโพธิสัตว์ที่ปรากฏในชาดก เป็นคุณธรรมด้านปัจเจกบุคคล มีหลายเรื่อง เช่น

๑. ปัญญา ลิงพระโพธิสัตว์เป็นผู้มีสติปัญญาดังชาดกในเรื่อง วานรชาดก สุนสูมารชาดก กปิชาดก และมหากปิชาดก ๑ ดังนี้

ในวานรชาดก^{๑๗๙} พญาวานรใช้สัจจะและปัญญาในอธิฐานธรรมจึงสามารถรอดพ้นอันตรายจากจระเข้ได้ ดังมีในชาดกว่า ข้าพเจ้าสามารถขึ้นจากน้ำมาบนบกได้ บัดนี้ข้าพเจ้าไม่ตกอยู่ในอำนาจของท่านอีกต่อไปพอกันทีสำหรับผลมะม่วง ลูกหว้า และขนุน ที่ต้องข้ามฝั่งสมุทรไปกิน ผลมะเดื่อของเราดีกว่า ผู้ใดไม่รู้เท่าทันเหตุที่เกิดขึ้นโดยฉับพลัน ผู้นั้นจะตกอยู่ในอำนาจของศัตรูและจะเดือดร้อนในภายหลังส่วนผู้ใดรู้เท่าทันเหตุที่เกิดขึ้นโดยฉับพลัน ผู้นั้นย่อมพ้นจากความคับขันอันเกิดจากศัตรูและไม่เดือดร้อนในภายหลัง

ในสุนสูมารชาดก^{๑๘๐} พญาวานรใช้ปัญญาในอธิฐานธรรมจึงสามารถรอดพ้นจากจระเข้ได้ ดังมีในชาดกที่พญาวานรหลอกจระเข้ว่าหัวใจอยู่ที่ต้นมะเดื่อว่า ถ้าหากว่าเนื้อหัวใจอยู่ในท้องเรา เมื่อเราเที่ยวโดดไปมา อยู่บนยอดกิ่งไม้ เนื้อหัวใจจะมีแผลเป็นจุดไปแล้วหรือ จึงชี้ต้นมะเดื่อต้นหนึ่งซึ่งมีผลอันสุกตกเป็นพวง ๆ แล้วบอกว่า ท่านจงดูหัวใจทั้งหลายของเรา อันห้อยอยู่ที่ต้นไม้นั้นเกิด จระเข้ก็เชื่อตาม

ในกปิชาดก^{๑๘๑} พญาวานรผู้มีสัจจะและปัญญาได้กล่าวสอนวานรบริวารที่เชื่อฟังตนจึงรอดพ้นจากความตาย ดังมีในชาดกว่า ผู้มีปัญญาไม่ควรอยู่ในที่มีผู้คอยจองเวร การที่อยู่ในสำนักแห่ง

^{๑๗๘} มหามกุฏราชวิทยาลัย, *วิสุทธิมรรคแปล ภาค ๓ ตอนจบ*, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒), หน้า ๓๐-๓๓.

^{๑๗๙} คู่มือแล้ว, หน้า ๔๙.

^{๑๘๐} คู่มือแล้ว, หน้า ๔๓.

^{๑๘๑} คู่มือแล้ว, หน้า ๕๐.

ผู้มีเวร แม้เพียงคืนหนึ่งก็อาจเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ได้ การที่มีจิตเบาตามเขาง่ายย่อมมีผู้จองเวร เพราะ
 ลิงอันธพาลตัวเดียวจะทำความพินาศให้ทั้งฝูง นายฝูงที่เขลาถือตัวว่าเป็นคนฉลาดไม่ทำตามโอวาท
 ของบัณฑิต ถืออำนาจจิตของตนเป็นใหญ่ต้องมานอนตายเหมือนกับลิงว่ายาตัวนี้ ขึ้นชื่อว่าผู้เขลาแม้
 บริบูรณ์ด้วยกำลังเป็นนายฝูงย่อมไม่ดี เพราะไม่เป็นประโยชน์แก่อกุลแก่หมู่ญาติ มีแต่จะนำความ
 พินาศมาให้อย่างเดียว ดุจนกกระทามีได้เป็นประโยชน์แก่มู่ญาติแห่งตน ส่วนผู้มีปัญญาบริบูรณ์ด้วย
 กำลังเป็นนายฝูงดี เพราะแก่อกุลแก่วงศ์ญาติ ดุจองค์จอมเทพผู้เป็นประโยชน์แก่เทวดาชั้นดาวดึงส์
 บุคคลผู้พิจารณาเห็นศีล ปัญญา สุตะ บริบูรณ์ในตนเช่นนั้น เมื่อบริหารหมู่ ก็ย่อมประพฤติประโยชน์ได้
 ครบ ทั้งประโยชน์ตนและประโยชน์ผู้อื่น เพราะเหตุนี้ผู้มีปัญญาพึงมีคุณธรรมทั้งสามประการ คือศีล
 ปัญญา สุตะ

ในมหากปิชาดก ๑^{๑๘๒} พญาวานรผู้มีสัจจะและปัญญาคิดอุบายให้บริวารของตนรอดตาย
 จากนายธูที่ล้อมตันมะม่วง ดังมีในชาดกว่า พระมหาสัตว์พุทธพลบเอาใจหมู่วานรว่าอย่าตกใจกลัว
 เราจะช่วยชีวิตพวกเจ้าให้รอดพ้นจากภัยอันตรายเหล่านี้แล้วขึ้นสู่กิ่งมะม่วงใต้ไปสู่กิ่งที่ทอดไปทางแม่น้ำ
 คงคา แล้ววิ่งไปจนสุดยอดกระโจนข้ามแม่น้ำไปไกลได้ร้อยชั่วลูกธนูตกลงที่กอไผ่อยู่ใกล้ฝั่งแม่น้ำคงคา
 พากโน้นได้ แล้วเด็ดเถาวัลย์รูดให้เกลี้ยงเกลา ผูกโยงกายจากกอไผ่กระโจนกลับไปถึงต้นมะม่วงนั้น
 โดยเอาปลายเถาวัลย์ข้างหนึ่งผูกเข้ากับลำไม้ไผ่ และเอาปลายอีกข้างหนึ่งผูกเข้ากับบันเอวของตน
 แล้วกระโจนจากกอไผ่กลับมายังต้นมะม่วง โดยกำลังกระโจนระยะทางไกลได้ถึงร้อยชั่วลูกธนูดุจเมฆที่
 ลมพัดให้ลอยไปโดยรวดเร็ว แต่ไม่อาจกระโจนถึงต้นมะม่วงนั้นได้ เพราะว่าเถาวัลย์นั้นสั้นไปหนึ่งวรั้ง
 ตัวไว้ ต้องเอามือทั้งสองจับเหนี่ยวกิ่งมะม่วงข้างหน้านั้นไว้โดยมันทอดตัวลงเป็นสะพานแล้วบอกให้
 วานรผู้เป็นบริวารแปดหมื่นเดินไต่บนหลังตน และเถาวัลย์นั้นไปโดยปราศจากอันตรายทั้งสิ้น

สรุปว่า ลิงพระโพธิสัตว์เป็นผู้มีสติปัญญาดังชาดกในเรื่อง วานรชาดก สุนัขมารชาดก กปิ
 ชาดก และมหากปิชาดก ๑ สามารถนำตนและบริวารรอดพ้นจากภัยอันตรายด้วยสติปัญญาอันเฉลียว
 ฉลาดของตนได้ดังที่ได้ยกตัวอย่างมา

๒. สัจจะ ลิงพระโพธิสัตว์เป็นผู้มีสัจจะดังชาดกในเรื่อง นพปานชาดก วารินทชาดก

ครุฑิตชาดก และกุมภิลชาดก ดังนี้

ในนพปานชาดก^{๑๘๓} วานรพระโพธิสัตว์ มีสัจจะตั้งสัตยาธิฐาน ทำให้ไม้อ้อกลางตลอด
 ทั้งปล้อง ดังในชาดกว่า อันสัตยาธิฐานของพระโพธิสัตว์ทั้งหลาย ย่อมสำเร็จเพราะหิตจริยา คือ
 ประพฤติประโยชน์แก่อกุลแก่สรรพสัตว์ เป็นพระคุณใหญ่ในพระองค์ ตั้งแต่นั้นมา ไม้อ้อที่ขึ้นอยู่ก็มี

^{๑๘๒} ดูอ้างอิงแล้ว, หน้า ๕๒.

^{๑๘๓} ดูอ้างอิงแล้ว, หน้า ๓๗.

ปล้องเดียวตลอดจนถึงทุกวันนี้ ในกัปนี้มีกัปปญฺญิตยปาฏิหาริย์ คือ ความมหัศจรรย์ตั้งอยู่ชั่วกัลป์ อยู่ ๔ ประการ คือ กระต่ายในวงพระจันทร์ ๑ ประเทศราวป่าที่พระยานกคุมอริชฐานให้ไฟดับแล้วไม่กลับไหม้อีก ๑ ประเทศที่อยู่อาศัยของष्ณิกการนายช่างหม้อฝนลงไม่ได้ ๑ ไม้้อที่ขึ้นอยู่รอบสระโบกขรณีนี้มีปล้องเดียวตลอดยอด ๑ ของ ๔ อย่างนี้ชื่อว่ากัปปญฺญิตยปาฏิหาริย์ตั้งอยู่ตลอดกัลป์

ในวารินทชาดก^{๑๘๔} วานรพระโพธิสัตว์พูดคำสัตย์จริงมีสัจจะ จึงทำให้พ้นภัยจากจระเข้ได้ ดังปรากฏในชาดกว่าคุณธรรม ๔ ประการนั้น คือ ๑ สัจจะ ได้แก่วจีสัตย์ พระยาวานรพูดว่าจะไปสู่สำนักจระเข้ก็ไปจริง มีได้กล่าวมธุสาว่าท นี่เรียกได้ว่าพระยาวานรเป็นผู้มีวจีสัตย์ ๒ ธรรม ได้แก่ปัญญา ไตรตรอง เช่นตริตรองว่า เมื่อเราทำลงไปอย่างนี้ ๆ ก็จักได้ได้รับผลเช่นนี้ ๆ เป็นต้น แม้ปัญญานี้ ก็มีในพระยาวานร ๓ ธิติ ได้แก่ความเพียร แม้ความเพียรนี้ ก็ได้มีอยู่แก่พระยาวานร ๔ จาคะ ได้แก่ การสละการให้ปัน หากว่าจระเข้ไม่คาบเอาพระยาวานร นับว่าเป็นความผิดของจระเข้เอง แม้คุณธรรมข้อนี้ก็ให้มีอยู่แก่พระยาวานรประการหนึ่ง จระเข้กล่าวสรรเสริญพระยาวานรบรมโพธิสัตว์ว่า เป็นผู้ประกอบด้วยคุณธรรม ๔ ประการ จึงได้ครอบงำและล่วงพ้นตนไปเสียได้

ในครุฑชาดก^{๑๘๕} พญาวานรผู้มีสัจจะ ใน อธิฐานธรรม โดยเล่าความจริงอันเป็นไปในมนุษย์ ดังปรากฏในชาดกว่า มนุษย์ทั้งหลายมีปัญหาเข้ามา เขาไม่เห็นอริยธรรม เขาพูดกันแต่ว่าเงินของเราทองของเรา ดังนี้ทั้งกลางคืนและกลางวัน ในเรือนหนึ่ง ๆ นั้น มีเจ้าของเรือนสองคน ๆ ในเจ้าของเรือนทั้งสองนั้น เจ้าของเรือนคนหนึ่งไม่มีหนวด มีนมอันห้อยลงด้วย มีมวยผมอันเกล้าแล้วด้วย มี หู อันเจาะแล้วด้วย เขาซื้อมาด้วยทรัพย์เป็นอันมาก เจ้าของเรือนผู้นี้ย่อมกล่าวเสียดแทงซึ่งชนในเรือนนั้นเสมอ

ในกุมภิลชาดก^{๑๘๖} วานรพระโพธิสัตว์ มีสัจธรรม สามารถรอดพ้นอันตรายจากจระเข้ได้ ดังในชาดกว่า จระเข้กล่าวสรรเสริญพญาวานรว่า ผู้ใดมีธรรม ๔ ประการนี้ คือ สัจจะ ธรรมะ ธิติ จาคะ เช่นกับท่าน ผู้นั้นย่อมครอบงำศัตรูที่ตนพบเห็นได้ ส่วนผู้ใดไม่มีคุณธรรมอันเป็นเครื่องให้เจริญอย่างยิ่ง ๔ ประการนี้ คือ สัจจะ ธรรมะ ธิติ จาคะ ผู้นั้นย่อมครอบงำศัตรูที่ตนพบเห็นไม่ได้

สรุปว่า ลิงพระโพธิสัตว์เป็นผู้มีสัจจะดังชาดกในเรื่อง นพปานชาดก วารินทชาดก ครุฑชาดก และกุมภิลชาดกนั้น ใช้คุณธรรมในสัจจามีของตนจึงสามารถรอดพ้นอันตราย ทำให้เกิดเหตุปาฏิหาริย์อัศจรรย์ขึ้นมาได้ดังในชาดกที่กล่าวมา

๓. จาคะ ลิงพระโพธิสัตว์เป็นผู้มีจาคะดังชาดกในเรื่อง จูพนันทียชาดก ดังนี้

^{๑๘๔} ดูข้างแล้ว, หน้า ๓๙.

^{๑๘๕} ดูข้างแล้ว, หน้า ๔๔.

^{๑๘๖} ดูข้างแล้ว, หน้า ๔๗.

ในจุฬนันทียชาดก^{๑๘๗} ลิงพระโพธิสัตว์ได้เสียสละเวลายอมออกจากตำแหน่งจำฝูงเพื่อมาดูแลมารดาตาดบอดของตน และยอมสละชีวิตของตนเพื่อมารดาได้ ดังมีข้อความในชาดกว่า พระบรมโพธิสัตว์กลับจากป่าเห็นมารดาซบผอมจึงถามว่า ข้าทั้งสองพี่น้องได้จัดส่งผลไม้มาให้มารดาทุกวัน ไฉนมารดาจึงซบผอมเล่า มารดาพระโพธิสัตว์ตอบว่า ไม่ได้รับผลไม้ที่ส่งมาให้เลย พระบรมโพธิสัตว์ดำริว่า ถ้าเราควบคุมฝูงวานรอยู่อย่างนี้ มารดาของเราจักถึงซึ่งความพินาศ เราจักหกลีกละฝูงวานรมาเลี้ยงมารดาผู้เดียว จึงเรียกจุฬนันทียะผู้น้องเข้ามาสั่งให้เป็นธรรมาควบคุมฝูงวานร เราจักอยู่เลี้ยงมารดา... และเมื่อพระบรมโพธิสัตว์เห็นนายพรานทำอาการจะยิงมารดาจึงบอกกับวานรจุฬนันทียะบุรุษผู้นั้น ต้องการจะยิงมารดาของเราแล้ว เราจักสละชีวิตตายแทนมารดาเมื่อเรตายไปแล้วเจ้าจงปฏิบัติมารดาต่อเถิด แล้วออกมาจากกิ่งไม้พูดว่า ท่านอย่ายิงมารดาแก่ชราตาดบอด ท่านจงยิงตัวเราเถิด แล้วไปนั่งอยู่ให้ไกลที่ตรงลูกศรนายพราน นายพรานหากรุณาไม่ ปล่อยลูกศรยิงไปถูกพระบรมโพธิสัตว์พลัดตกลง แล้วโค้งงอนพาดลูกศรกับสาย หมายจะยิงมารดาพระโพธิสัตว์อีกต่อไป

สรุปว่า ลิงพระโพธิสัตว์เป็นผู้มีจาคะดังชาดกในเรื่อง จุฬนันทียชาดก เป็นผู้เสียสละอย่างแท้จริง ยอมสละเวลาและตำแหน่งจำฝูงเพื่อมาดูแลมารดาตาดบอด และที่สำคัญกว่านั้นยอมสละแม้ชีวิตเพื่อให้มารดาอยู่รอด ดังในเนื้อความชาดกที่กล่าวมาเบื้องต้น

๔. อุปสมะ ลิงพระโพธิสัตว์เป็นผู้มีอุปสมะดังชาดกในเรื่อง ครหิตชาดก^{๑๘๘} ว่า เมื่อวานรโพธิสัตว์ติเตียนมนุษย์โลก ด้วยประการดังนี้แล้ว วานรทั้งหลายทั้งปวงได้ฟัง ก็ปิดหูทั้งสองด้วยมือทั้งสองห้ามว่า ท่านอย่าเล่าอีกเลย เราทั้งหลายไม่ขอฟังเรื่องที่ไม่ควรจะฟัง ว่าแล้วก็ติเตียนแผ่นหินนั้นว่า เพราะแผ่นหินนี้ เราทั้งหลายจึงได้ฟังเรื่องที่ไม่ควรฟัง แล้วก็พากันไปอยู่ ณ ที่อื่น

สรุปว่า ลิงพระโพธิสัตว์เป็นผู้มีอุปสมะดังชาดกในเรื่อง ครหิตชาดก เป็นผู้เห็นความวุ่นวายของมนุษย์โลก ด้วยประการต่าง ๆ ที่พระโพธิสัตว์เล่าให้ฟัง แล้วเลิกที่อยากจะฟังเรื่องราวของมนุษย์ เพราะเป็นเรื่องที่วุ่นวายไม่ควรฟัง ดังเนื้อความที่ได้ยกมาเบื้องต้น

จากชาดกที่ยกขึ้นมาในแต่ละเรื่องประกอบด้วย จุฬนันทียชาดก, กาฬพาหุชาดก, นพปาลชาดก, วารินทชาดก, ครหิตชาดก, ภูมิภิลชาดกชาดก, สูงสูมารชาดก, กปิชาดก และมหากปิชาดก ๑ ปรากฏเกี่ยวกับเรื่องอริยฐานธรรม ทำให้บุคคลดำเนินชีวิตอยู่ด้วยความมั่นคงทั้งทางโลกและทางธรรม ด้วยการมีปัญญา สัจจะ จาคะและอุปสมะ ดังที่แสดงไว้เบื้องต้น

^{๑๘๗} ดูอ้างแล้ว, หน้า ๔๕.

^{๑๘๘} ดูอ้างแล้ว, หน้า ๔๔.

ข) อธิฐานธรรมธรรม ในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา

อธิฐานธรรม^{๑๘๙} คือ ธรรมเป็นที่มั่น, ธรรมอันเป็นฐานที่มั่นคงของบุคคล, ธรรมที่ควรใช้เป็นที่ยึดมั่นฐานตน เพื่อให้สามารถยึดเอาผลสำเร็จสูงสุดอันเป็นที่หมายได้ โดยไม่เกิดความสำคัญตนผิด และไม่เกิดสิ่งมัวหมองหมักหมมทับถมตน, บางทีแปลว่า “ธรรมที่ควรตั้งไว้ในใจ”^{๑๙๐} มี ๔ อย่าง คือ

๑. ปัญญา รอบรู้ในสิ่งที่ควรรู้ คือ มั่นหาความรู้ วิชาการอันจะเกิดประโยชน์แก่ตน มีความถ่องแท้ ทั้งทางโลกและทางธรรม ธรรมชาติที่รู้จริงรู้ชัดทราบเหตุผลความดี ความชั่วอย่างถ่องแท้ เชื่อว่า ปัญญา แบ่งออกเป็น ๒ คือ โลภียปัญญา ปัญญาของโลภียชน และโลกุตตรปัญญา ปัญญาของพระอริยบุคคล^{๑๙๑}

๒. สัจจะ ความจริงใจ คือ ประพฤติสิ่งใดก็ให้ได้จริง มีความตั้งใจจริง มีความมั่นใจไม่ท้อถอย ตั้งหน้าประพฤตินทางที่พิจารณาแล้วว่าถูกกว่าควร ความจริงความสัตย์ที่บุคคลตั้งไว้ว่า จะทำอะไร ก็ตั้งใจทำสิ่งนั้นให้สำเร็จ ไม่ท้อถอยต่ออุปสรรคใดๆ ทั้งทางโลกและทางธรรม เชื่อว่า สัจจะ

๓. จาคะ สละสิ่งที่ เป็นข้าศึกแก่ความจริงใจ การพยายามสละสิ่งที่ เป็นตัวขัดขวางความตั้งใจจริง สิ่งที่เป็นข้าศึกต่อความจริงใจนั้น กล่าวโดยทั่ว ๆ ไป ได้แก่ อุปสรรค ความขัดข้อง อันเป็นเหตุขัดขวางแก่การทำความจริง เช่น ความเกียจคร้านหรือเจ็บไข้ เป็นต้น แต่ในที่นี้ ท่านหมายถึงเอากิเลสบางจำพวก ที่ทำให้จิตใจเศร้าหมอง กระวนกระวายไม่สงบ เช่น โลภะ โทสะ โมหะ หรือ นิวรณ์ ๕ เป็นต้น การละอุปสรรคเหล่านี้เสียได้ ชื่อ ว่าอุปสมะ

๔. อุปสมะ สงบใจจากสิ่งที่ เป็นข้าศึกแก่ความสงบ หาอุบายทำให้สงบตามควรแก่สภาวะ เพื่อกำจัดความฟุ้งซ่าน การละโมหะ และกิเลส อันเป็นฝ่ายต่ำ ซึ่งเป็นข้าศึกแก่ความจริงหรือระงับใจจากอารมณ์ที่มากระทบเข้า จัดเป็น อุปสมะ

^{๑๘๙} พระมหาฉลาด ปริญาณโณ (ป.ธ.๙.), นวโกวาท ฉบับประชาชน, (กรุงเทพมหานคร : เลียงเชียง, ๒๕๔๑), หน้า ๒๔-๒๕.

^{๑๙๐} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๑๒, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๘๔.

^{๑๙๑} จรูญ สมน้อย, คู่มือเตรียมสอบนักธรรมชั้นตรี, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ไตรรงค์การพิมพ์, ๒๕๓๑), หน้า ๗๔.

๔.๓.๑.๓ อริยทรัพย์

ก) อริยทรัพย์ ของลึงพระโพธิสัตว์ที่ปรากฏในชาดก

ปัญญาอริยทรัพย์ของลึงพระโพธิสัตว์ที่ปรากฏในชาดก เป็นคุณธรรมด้านปัจเจกบุคคล มีดังนี้

ในนพปาทชาดก^{๑๙๒} พญาลิงใช้ปัญญาของตนสังเกตรอยเท้าที่เดินลงน้ำจึงรอดพ้นจากภัยได้ ดังปรากฏในชาดกว่า พระองค์ตรวจดูสระโบกขรณี เห็นรอยเท้าที่ลงไปในสระฝ่ายเดียว จะเห็นรอยเท้าที่กลับขึ้นมาจากสระนั้นหาไม่ พระองค์ก็สิ้นความสงสัย เข้าใจว่า สระนี้มีมนุษย์รักษาหวงแหนเป็นแน่ จึงกล่าวแก่บริษัของตนว่า ท่านทั้งหลายพวกท่านไม่ลองดื่ม น้ำในสระนี้ทำถูกทีเดียว สระนี้มีมนุษย์รักษาอยู่

ในวานรินชาดก^{๑๙๓} พญาวานรใช้ปัญญาพิจารณาความผิดปกติของก้อนหินจนเอาตัวรอดจากจระเข้ได้ ดังปรากฏในชาดกว่า จระเข้ขึ้นไปนอนอยู่ แลดูก็เป็นก้อนหินศิลาสูงพ้นน้ำ พระโพธิสัตว์จึงดำริว่า วันนี้น้ำในแม่น้ำก็ได้ลดน้อยลง และมีได้มากขึ้นกว่าปกติ เหตุไฉนก้อนหินจึงแลดูใหญ่ สูงขึ้นกว่าปกติ หรือจระเข้จะมานอนคอยจับเรากินเป็นแน่ พระโพธิสัตว์ดำริแล้ว คิดทดลองดูให้รู้แน่ ทำให้เรียกก้อนหินว่า “ก้อนหิน” ถึง ๓ ครั้ง ก็ไม่ได้รับคำตอบ วานรพระโพธิสัตว์ ก็พูดกับก้อนหินว่า ก้อนหินเอ๋ย เหตุไฉนวันนี้ ท่านจึงไม่ตอบเรา ฝ่ายจระเข้ได้ยินดังนั้นสำคัญว่า ก้อนหินเคยพูดจาโต้ตอบกับวานรในวันก่อน ๆ จึงตอบไปว่า ท่านมีธุระอะไรหรือ พระโพธิสัตว์จึงร้องถามไปว่านั่นใคร จระเข้ตอบไปว่าเราคือจระเข้ เราต้องการเนื้อหัวใจของท่านจึงได้มานอนอยู่ที่นี่ พระโพธิสัตว์ดำริว่า ทางอื่นที่จะไปไม่มี เราจะลงจระเข้ให้ตายใจ

ในโตโยธรรมชาดก^{๑๙๔} วานรโพธิสัตว์อาศัยปัญญาพิจารณารอบสระจึงเก็บดอกบัวมาได้ครบตามจำนวน ดังปรากฏในชาดกว่า พระโพธิสัตว์พิจารณาดูรอบขอบสระ เห็นแต่รอยเท้าที่ลงในสระ มิได้เห็นรอยเท้าที่กลับขึ้นมาจากสระ จึงดำริว่า ในสระนี้จะมีรักษาสรักษาเป็นแน่ บิดาของเรามีอาจฆ่าเราได้ คิดจะให้รักษาสกินเรา เราจักเก็บดอกบัวแต่ไม่ลงไปในสระนี้ แล้วก็เดินไปในที่ที่ไม่มีน้ำ เก็บเอาดอกบัวที่ละสองดอก ตามริมขอบสระโดยมิได้ลงไปในสระ แล้วนำมากองไว้ที่ขอบสระทั้งสองข้าง มิได้ลงไปสู่ที่รักษาสมีอำนาจจะกินได้ รักษาสเห็นดังนั้นจึงคิดว่า วานรตัวนี้มีปัญญาอัศจรรย์ ซึ่งเราไม่เคยเห็นมาในกาลก่อน เลือกเก็บเอาดอกบัวตามปรารถนา แต่มิได้ลงมาในอาณาเขตของเราที่เราจะพึงจับกินได้

^{๑๙๒} ดูอ้างแล้ว, หน้า ๓๗.

^{๑๙๓} ดูอ้างแล้ว, หน้า ๓๙.

^{๑๙๔} ดูอ้างแล้ว, หน้า ๔๐.

ในดินทุกชาติก^{๑๙๕} เสนกewanรหลานพระโพธิสัตว์ใช้อุบายด้วยปัญญาจึงทำให้ฝูงลิงรอดพ้นภัยจากมนุษย์ได้ ดังปรากฏในชาตกว่า วานรชื่อเสนกะหลับอยู่ผู้เดียว ครั้นตื่นขึ้นมาไม่เห็นเพื่อนสักตัวหนึ่ง ก็สะกดรอยตามมา เห็นพวกมนุษย์ทั้งปวงเคลื่อนอยู่ก็รู้ชัดว่าภัยบังเกิดแก่พวกวานรแล้ว ก็รีบไปบ้านหญิงแก่คนหนึ่งซึ่งติดไฟนั่งปั้นด้ายอยู่ในเรือนท้ายบ้านหลังหนึ่ง ทำกิริยาเหมือนเด็กไปนำฉวยตุ้มไฟจากกองไฟแล้ว วิ่งไปจุดเรือนที่อยู่เหนือลมให้ไหม้โพล่งขึ้น มนุษย์เห็นไฟติดขึ้นก็ละพวกวานรพากันไปดับไฟ พวกวานรก็เก็บผลมะพลับตัวละผลไปฝากวานรชื่อเสนกะ

ในสูงสูมารชาตก^{๑๙๖} พญาวานรใช้ปัญญา หลอกจระเข้จึงเอาตัวรอดมาได้

ในวานรชาตก^{๑๙๗} พญาวานรใช้ปัญญา ของตนเอาตัวรอดจากจระเข้ได้

ในกปิชาตก^{๑๙๘} พญาวานรใช้ปัญญาพิจารณานำบริวารหนีจากฝูงวานรที่ถูกจองเวร ดังปรากฏในชาตกว่า บุโรหิตถูกวานรจอมชนถายอุจจาระใส่ พุดว่าเราคงจะแค้นพวกลิงให้ได้ แล้วไล่ตวาดวานรทั้งหลายให้หนีไป วานรทั้งหลายก็ไปแจ้งเหตุที่บุโรหิตจองเวรนั้นแก่พระโพธิสัตว์ พระโพธิสัตว์เมื่อได้ทราบเหตุแล้วจึงให้ปาวร้องแก่วานรทั้ง ๑,๐๐๐ ทราบว่าเราทั้งหลายไม่ควรอยู่ในที่มีผู้คอยจองเวรฝูงวานรทั้งหมดจงพากันหนีไปอยู่ที่อื่นเถิด วานรนายฝูงอีกตัวหนึ่งไม่เห็นด้วยจึงมีพาบริวารของตนหนีไป ด้วยคิดว่าคอยอยู่ดูไปก่อนแล้วเราจึงจะตามไปภายหลัง ส่วนพระโพธิสัตว์พาบริวารของตนหนีเข้าป่าสิ้นจึงรอดตายจากการจองเวรของบุโรหิต

ในมหากปิชาตก ๑^{๑๙๙} พญาวานรใช้ปัญญา นำบริวารหนีจากต้นมะม่วงที่ถูกทหารของพระราชาล้อมไว้

สรุปว่า อริยทรัพย์ของลิงพระโพธิสัตว์ที่ปรากฏในชาตก เป็นคุณธรรมด้านปัจเจกบุคคล มีหลายเรื่อง เช่น นพปานชาตก, วานรินทชาตก, ตโยธรรมชาตก, ดินทุกชาตก, สูงสูมารชาตก, วานรชาตก, กปิชาตก และมหากปิชาตก ๑ ล้วนใช้อริยทรัพย์คือปัญญาประกอบกับหลักธรรมอื่น ธรรมทั้ง ๗ นี้ คือ ศรัทธา ศีล หิริ โอตตัปปะ พาหุสัจจะ จาคะและปัญญา ท่านเรียกว่า เป็นพหุการธรรม หรือธรรมที่มีอุปการะมาก เพราะเป็นกำลังหนุนช่วยส่งเสริมในการบำเพ็ญคุณธรรมต่าง ๆ ยังประโยชน์ตนและประโยชน์ผู้อื่นให้สำเร็จได้อย่างกว้างขวางไพศาล เปรียบเหมือนคนมีทรัพย์มาก ย่อมสามารถใช้จ่ายทรัพย์เลี้ยงตนเลี้ยงผู้อื่นให้มีความสุข และบำเพ็ญประโยชน์ต่าง ๆ ได้เป็นอันมาก

^{๑๙๕} ดูอ้างอิงแล้ว, หน้า ๔๑.

^{๑๙๖} ดูอ้างอิงแล้ว, หน้า ๔๓.

^{๑๙๗} ดูอ้างอิงแล้ว, หน้า ๔๙.

^{๑๙๘} ดูอ้างอิงแล้ว, หน้า ๕๐.

^{๑๙๙} ดูอ้างอิงแล้ว, หน้า ๕๒.

ข) อริยทรัพย์ ในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา

ทรัพย์ คือ คุณงามความดีที่มีในสันดานอย่างประเสริฐ เรียกว่า อริยทรัพย์^{๒๐๐}
 ทรัพย์เหล่านี้ คือ คุณความดีที่มีอยู่ในสันดาน เป็นทรัพย์อันประเสริฐ ดีกว่าทรัพย์ภายนอกมีเงินทอง
 เป็นต้น เพราะเป็นของเนื่องด้วยตน โจรลักเอาไปไม่ได้ ทั้งยังเป็นของติดตามตัวเราไปในภพหน้าได้
 ฉะนั้นจึงควรประกอบให้มีในตน^{๒๐๑} เป็นคุณธรรมประจำใจอย่างประเสริฐ มี ๗ อย่าง คือ

๑. สัทธา เชื่อในสิ่งที่ควรเชื่อ ความเชื่อ มี ๒ ประการ คือ เชื่อโดยได้ไตรตรองเหตุผลโดย
 ถ่องแท้แล้ว และเชื่อโดยไม่ได้ไตรตรองเหตุผล สัทธาเป็นอริยทรัพย์ หมายเอา สัทธาที่ได้ไตรตรองเหตุผล
 แล้ว

๒. ศีล รักษากาย วาจา ให้เรียบร้อย มี ๒ อย่าง คือ อาคารยศีล ศีล ๕ ศีล ๘ และ
 กรรมบถ ๑๐ จัดเป็นศีลของคฤหัสถ์ และ อนาคารยศีล ศีล ๒๒๗ จัดเป็นศีลของบรรพชิต

๓. หิริ ความละอายต่อบาปทุจริต พึงละอายต่อบาป

๔. โอตตัปปะ สะดุ้งกลัวต่อบาปทุจริต เกรงกลัวภัยจะเกิดจากการทำบาป

๕. พาหุสัจจะ ความเป็นคนเคยได้ยินได้ฟังมาก คือ ทรงจำธรรมและรู้ศิลปวิทยามาก เพียร
 ศึกษาหาความรู้

๖. จาคะ ยอมสละให้ปันสิ่งของๆ ตน แก่คนที่ควรให้ปัน

๗. ปัญญา รอบรู้ในสิ่งที่เป็นประโยชน์และไม่เป็นประโยชน์ มี ๒ อย่าง คือ โลภียปัญญา
 ปัญญาของปุถุชน และโลกุตตรปัญญา ปัญญาของพระอริยเจ้า

อริยทรัพย์^{๒๐๒} เป็นทรัพย์อันประเสริฐอยู่ภายในจิตใจ ดีกว่าทรัพย์ภายนอก เพราะไม่มี
 ผู้ใดแย่งชิง ไม่สูญหายไปด้วยภัยอันตรายต่าง ๆ ทำใจให้ไม่อ้างว้างยากจน และเป็นทุนสร้างทรัพย์
 ภายนอกได้

^{๒๐๐} พระมหาฉลาด ปริญาณโณ (ป.ธ.๙.), นวโกวาท ฉบับประชาชน, (กรุงเทพมหานคร : เลี้ยงเชียง, ๒๕๔๑).
 หน้า ๕๘-๕๙.

^{๒๐๑} จรูญ สมน้อย, คู่มือเตรียมสอบนักธรรมชั้นตรี. (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ไตรรงค์การพิมพ์,
 ๒๕๓๑.) หน้า ๙๖.

^{๒๐๒} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๑๒.
 (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๒๑๔.

๔.๓.๒ คุณธรรมด้านครอบครัว

คุณธรรมของลिंगพระโพธิสัตว์ที่ปรากฏในชาดกทางพระพุทธศาสนาเถรวาท มีเนื้อหาเกี่ยวข้องกับครอบครัว หน้าที่ของบุตรธิดา ตลอดจนหลักการครองตน การครองคน ครองเรือน ส่งเสริมการพัฒนาชีวิตครัวเรือน ให้อยู่ดีมีความสุข มีคุณภาพชีวิตที่ดีเป็นครอบครัวที่อบอุ่น จึงเป็นหลักธรรมสำหรับครอบครัว มีดังนี้

๔.๓.๒.๑ บุตร^{๒๐๓}

ก) บุตร ของลिंगพระโพธิสัตว์ที่ปรากฏในชาดก

หลักธรรมของลिंगพระโพธิสัตว์ที่ปรากฏเรื่อง บุตร พบในชาดก ได้แก่

ในจุฬนันทียชาดก^{๒๐๔} พระโพธิสัตว์เสียสละชีวิตเพื่อปกป้องมารดาของตน ดังปรากฏในชาดกว่าพระบรมโพธิสัตว์เห็นนายพรานทำอาการจะยิงมารดา จึงบอกกับวานรน้องว่า บุรุษผู้นั้นต้องการจะยิงมารดาของเรา เราจักสละชีวิตแทนมารดา เมื่อเราตายไปแล้วเจ้าจงปฏิบัติมารดาต่อไป แล้วออกมาจากกิ่งไม้พูดว่า ท่านอย่ายิงมารดาเราที่แก่ชราตาก็บอด ท่านจงยิงตัวเรา แล้วไปนั่งอยู่ใกล้ที่ตรงลูกศรนายพราน นายพรานหาความกรุณามีได้ ปล่อยลูกศรยิงไปถูกพระบรมโพธิสัตว์พลัดตกลง แล้วไถ่ถอนพาดลูกศรกับสาย หมายจะยิงมารดาพระโพธิสัตว์อีก จุฬนันทียะวานรเห็นนายพรานจะยิงมารดา จึงคิดว่า แม้มารดาเราอยู่ต่อวันเดียว ก็เชื่อว่าได้รอดชีวิต เราจักให้ชีวิตแทนมารดา จึงพูดวิงวอนนายพรานว่า ท่านอย่ายิงมารดาของข้าพเจ้าเลย ท่านจงยิงตัวข้าพเจ้ากับพี่ชาย แล้วก็ไปนั่งในที่ใกล้ตรงลูกศรนายพราน นายพรานก็ยิงจุฬนันทียะให้พลัดตกลง แล้วจึงยิงมารดาพระโพธิสัตว์ให้ตกตายลงพร้อมกันทั้งสาม แล้วเอาใส่หีบเดินกลับมายังเรือนของตน

หลักธรรมที่ปรากฏในจุฬนันทียชาดกนี้ คือ บุตร ๓ ข้อที่ว่าด้วยอภิชาตบุตร ประเพณีสงเคราะห์เข้าได้กับลูกที่ดืนั้นเอง จากการศึกษา พบว่า ชาดกนี้มีพฤติกรรมต่าง ๆ ของบุตรนั้นสะท้อนให้เห็นสภาพของครอบครัว เพราะฉะนั้น บุตร ๓ ประเพณีนี้ จึงมีอยู่ในโลก ดังพระพุทธพจน์ว่า

บัณฑิตย่อมปรารณากิชาตบุตรและอนุชาตบุตรไม่ปรารณาวชาตบุตร ซึ่งมีแต่ทำลายวงศ์ตระกูล บุตร ๓ จำพวกนี้เท่านั้น มีอยู่ในโลกนี้ ส่วนบุตร ผู้เป็นอุบาสก ถึงพร้อมด้วยศรัทธาและศีล รู้ความประสงค์ของผู้ขอ ปราศจากความตระหนี่ยอมรุ่งเรืองในหมู่บริษัท เหมือนดวงจันทร์พ้นจากเมฆฉะนั้น

^{๒๐๓} พุ.อิติ. (ไทย) ๒๕/๗๔/๔๓๑-๔๓๒.

^{๒๐๔} ดูอ้างอิงแล้ว, หน้า ๔๕.

สรุปว่า หลักธรรมของลึงพระโพธิสัตว์ที่ปรากฏเรื่อง บุตร พบในจุฬนันทียชาดก ที่เสียสละชีวิตของตนและน้องชาย เพื่อปกป้องมารดาตาดอกของตน ให้รอดพ้นจากพราณใจบาป เป็นการแสดงความกตัญญูตักเตือนของบุตร ถือเป็นความดีที่ยกให้เป็นอภีชาตบุตรดังที่ได้ยกไว้ในเนื้อความ

ข) บุตร ในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา

ในปุตตสูตร พระพุทธองค์ทรงแสดงถึงบุตร ๓ จำพวกไว้ดังนี้ คือ

๑. อภีชาตบุตร บุตรที่มีคุณสมบัติสูงกว่ามารดาบิดา
๒. อนุชาตบุตร บุตรที่มีคุณสมบัติเสมอกับมารดาบิดา
๓. อวชาตบุตร บุตรที่มีคุณสมบัติต่ำกว่าบิดามารดา^{๒๐๕}

พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชตก ญาณสิทธิเถร ป.ธ.๙) ได้อธิบายความหมายของคำว่า ” บุตร ” ไว้ดังนี้ว่า

๑. บุตร หมายความว่า ผู้ที่ป้องกันพ่อแม่ไม่ให้ตกนรก คือ ลูกที่ดีนี้ มีแต่จะชักนำพ่อแม่ให้ตั้งอยู่ในทานกุศล ศีลกุศล ภาวนากุศล
๒. บุตร หมายความว่า ผู้ที่ยังหทัยของพ่อแม่ให้เต็ม คือ ลูกที่ดี นำแต่ความอิ่มใจ สุขใจมาให้แก่พ่อแม่
๓. บุตร หมายความว่า ผู้อันพ่อแม่จะพึงเลี้ยง คือ เมื่อลูกยังอ่อนอยู่ นับตั้งแต่ลูกยังเป็นแกะ จะต้องเป็นภาระธุระที่พ่อแม่ต้องทะนุถนอม อุปถัมภ์บำรุงมาโดยตลอด^{๒๐๖}

พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๙, ราชบัณฑิต) ได้ขยายความหมายของบุตรทั้ง ๓ ประเภทดังนี้

๑. อภีชาตบุตร หมายถึง บุตรธิดาที่มีคุณสมบัติสูงกว่าบิดามารดา มีคุณธรรมความดีเหนือกว่าบิดามารดา อภีชาตบุตรนั้น โดยตรงได้แก่ บุตรธิดาผู้ที่มีศีล มีกัลยาณธรรม งดเว้นจากบาปทุจริต นับถือพระรัตนตรัย และหมั่นบำเพ็ญทาน รักษาศีล ฟังธรรม เสียสละ มีปัญญา เป็นสัมมาทิฐิ หรือได้บรรลุธรรมสูงกว่าบิดามารดา ส่วนโดยอ้อมได้แก่ บุตรธิดาที่มีความรู้ มีฐานะ อาชีพ มีกิริยามารยาทต่าง ๆ ตลอดจนความคิดจิตใจเหนือกว่าบิดามารดา อภีชาตบุตร คล้ายกับคำไทยที่ว่า “ลูกเหวตามาอาศัยท้องเกิด”

^{๒๐๕} ขุ.อิติ. (ไทย) ๒๕/๓๔/๔๓๑-๔๓๓.

^{๒๐๖} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชตก ญาณสิทธิเถร ป.ธ. ๙), มงคล ๓๘ ประการ, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒), หน้า ๑๑๑.

๒. อนุชาตบุตร หมายถึง บุตรธิดาที่มีคุณสมบัติเสมอด้วยบิดามารดา กล่าวคือ มีคุณธรรมความดี มีความประพฤติตามแบบอย่างบิดามารดา อนุชาตบุตรนั้น โดยตรงได้แก่บุตรธิดาของบิดามารดาผู้ที่มีศีล มีกัลยาณธรรม งดเว้นจากบาปทุจริต นับถือพระรัตนตรัย และหมั่นบำเพ็ญทาน รักษาศีล ฟังธรรม เสียสละ มีปัญญา เป็นสัมมาทิฐิ โดยอ้อมได้แก่บุตรธิดาที่มีความรู้ มีฐานะ อาชีพ มีกิริยามารยาทต่างๆ ตลอดถึงความคิดจิตใจเหมือนกับบิดามารดา อนุชาตบุตร ตรงกับภาษาไทยที่ว่า “ลูกไม่หล่นไม้ไผ่ต้น”

๓. อวชาตบุตร หมายถึง บุตรธิดาที่มีคุณสมบัติต่ำกว่าบิดามารดา คือมีคุณธรรมความดี มีความประพฤติที่ด้อยกว่าบิดามารดา อวชาตบุตรนั้น โดยตรงได้แก่ บุตรธิดาของบิดามารดาผู้ที่มีศีล มีกัลยาณธรรม งดเว้นบาปทุจริต นับถือพระรัตนตรัย หมั่นบำเพ็ญทาน รักษาศีล ฟังธรรม เสียสละ มีปัญญา เป็นสัมมาทิฐิ แต่ตัวเองกลับประพฤติตรงข้ามกัน คือ ไม่มีศีล ไม่มีกัลยาณธรรม ประพฤติแต่สิ่งเลวร้าย เป็นบาปทุจริต หรือเป็นมิฉชาติ โดยอ้อมได้แก่บุตรธิดาที่มีความรู้ ฐานะ อาชีพ กิริยามารยาทต่าง ๆ ตลอดถึงความคิดจิตใจด้อยกว่าบิดามารดา อวชาตบุตร ตรงกับคำไทยที่ว่า “ผ่าเหล่าผ่ากอ” นั้นเอง^{๒๐๗}

๔.๓.๒.๒ ขรรวาสธรรม^{๒๐๘}

ก) ขรรวาสธรรม ของลึงพระโพธิสัตว์ที่ปรากฏในชาดก

หลักธรรมของลึงพระโพธิสัตว์ที่ปรากฏเรื่อง ขรรวาสธรรม ได้แก่ ชาดกหลายเรื่อง ดังนี้

ในนพปานชาดก^{๒๐๙} วานรพระโพธิสัตว์ได้แสดงสัจจะ ด้วยการเป็นผู้นำฝูงวานรทั้งหมดให้ดื่มน้ำจากสระและรอดพ้นอันตรายจากรากษสได้ หลักธรรมที่ปรากฏในนพปานชาดกนี้ คือ ขรรวาสธรรม ๔ ข้อที่ว่าด้วยสัจจะ ดังพระพุทธานุญาตว่า

“น อุชชุกตา วิตถิ ภณนติฯ คนชื่อย่อมไม่พูดเท็จ”^{๒๑๐}

“สจจมนุกเขยยาฯ ฟังตามรักษาสัจจะ”^{๒๑๑}

^{๒๐๗} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๙, ราชบัณฑิต), คำวัด, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภาและสถาบันบันลือธรรม, ๒๕๕๑), หน้า ๑๒๕๒.

^{๒๐๘} ส.ส. (บาลี) ๑๕/๒๔๖/๒๕๕, ส.ส. (ไทย) ๑๕/๔๖/๓๕๔, พ.ส. (บาลี) ๒๕/๑๙๑/๓๗๐, พ.ส. (ไทย) ๒๕/๑๙๑/๕๔๕, พ.ช.เอกก. (ไทย) ๒๗/๕๗/๒๔.

^{๒๐๙} ดูข้างแล้ว, หน้า ๓๗.

^{๒๑๐} พ.ช.จตุกก. (บาลี) ๒๗/๒/๙๖, พ.ช.จตุกก. (ไทย) ๒๗/๒/๑๕๖.

^{๒๑๑} ม.อ. (บาลี) ๑๔/๓๔๓/๓๐๖, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๓๔๓/๔๐๓.

ในวานรินทชาดก^{๒๑๒} จระเข้ผู้เป็นสามี ให้สัจจะสัญญากับนางจระเข้ผู้เป็นภรรยาที่กำลังแพ่ท้องว่าจะนำหัวใจของวานรมาให้กิน ดังปรากฏในชาดกว่า จระเข้สองตัวผัวเมียอาศัยอยู่ในแม่น้ำนั้น นางจระเข้ผู้เป็นภรรยาได้เห็นพระโพธิสัตว์กระโดดข้ามไปมาอยู่ดั่งนั้น กำลังแพ่ท้องก็เกิดความใคร่จะกินเนื้อหทัยของพระโพธิสัตว์ จึงบอกแก่จระเข้ผู้เป็นผัวว่า ข้าปรารถนาจะกินหัวใจของวานรตัวนี้ จระเข้สามีก็รับว่าได้พื่อนำหัวใจวานรมาให้เจ้ากินเย็นวันนี้

จากการศึกษาพบว่า เมื่อสามีภรรยามีความจริงใจแม้จะเป็นสัตว์ก็ตาม คือ ยึดความซื่อถือ ความสัตย์ ประพฤติปฏิบัติได้อย่างเคร่งครัดต่อกันเช่นนี้ ย่อมเป็นเหตุแห่งการยึดเหนี่ยวน้ำใจกันและกัน ทำให้เกิดความรัก ปรารถนาดี มีการถนอมน้ำใจกัน ซึ่งทำให้สัมพันธภาพระหว่างครอบครัว มีความกระชับแน่นแฟ้นมากยิ่งขึ้น ก็เพราะอาศัยสัจจะนี้เอง สอดคล้องกับพระพุทธพจน์ที่ว่า

“ความสัตย์แลมีรสล้ำเลิศกว่ารสทั้งหลาย”^{๒๑๓}

ในครุฑชาดก^{๒๑๔} วานรพระโพธิสัตว์ได้เล่าความจริงเมื่อตอนอยู่ในวัง ด้วยสัจจะให้หมู่สหายวานรฟังดังปรากฏในชาดกว่า รัตนะ ๗ อย่างมี บุรพพรณชาติและอปรรณชาติก็ดี ที่นาและที่อยู่ก็ดี สัตว์มีเท้าสองและสัตว์มีสี่เท้าก็ดี เงินของเราทองของเรานี้ วาจาเช่นนี้ย่อมมีในมนุษย์เป็นนิจ ทั้งกลางคืนและกลางวัน วาจาที่จะกล่าวว่า อนิจจังหรือทุกขัง ย่อมไม่มีแก่มนุษย์ ในเรือนหลังหนึ่ง มีเจ้าของเรือนที่เป็นใหญ่อยู่สองคน เจ้าของเรือนคนหนึ่งไม่มีหนวด มีนมอันคล้อยลง และมีมวยผมอันเกลี้ยงแล้ว มีหูอันเจาะแล้ว เจ้าของเรือนคนนี้เขาซื้อมาด้วยทรัพย์คือเขาให้ทรัพย์แก่มารดาบิดา แล้วให้ประดับตกแต่งแล้วให้ขึ้นสู่ยานพาหนะหอมล้อมนำมาเรือน เมื่อเขามาถึงเรือนแล้ว เขาก็เป็นเจ้าของเรือนกล่าวเสียตแห่งซึ่งชนที่อยู่ในเรือนมีทาสและกรรมกร เป็นต้น ด้วยปากว่าทาสคนร้าย ทาสคนชั่ว ท่านจงทำสิ่งนี้ ท่านอย่าทำสิ่งนั้น แล้วเขาก็ดูแลตรวจตราหาชนที่อยู่ในเรือนนั้น กิริยาที่เขาประพฤติกันในมนุษย์โลกอย่างนี้ เป็นการไม่ควรยิ่งนัก

จากการศึกษาพบว่า หลักธรรมในครุฑชาดกนี้ สอดคล้องกับพระพุทธพจน์ว่า

“สัจจะเท่านั้นเป็นรสที่ดีกว่ารสทั้งหลาย”^{๒๑๕}

“บุคคลย่อมได้เกียรติยศเพราะความสัตย์”^{๒๑๖} ด้วยประการฉะนี้

^{๒๑๒} ดูอ้างอิงแล้ว, หน้า ๓๙.

^{๒๑๓} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๒๔๖/๓๕๒.

^{๒๑๔} ดูอ้างอิงแล้ว, หน้า ๔๔.

^{๒๑๕} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๗๓/๘๐.

^{๒๑๖} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๒๔๖/๓๕๓, พ.ส. (ไทย) ๒๕/๑๘๙/๕๔๔.

ในวานรชาดก^{๒๑๗} จระเข้ไม่รักษาสัจจะต่อพญาวารวว่าจะพาไปกินผลไม้อีกฝั่งของแม่น้ำ แต่พญาวารวใช้ปฏิภาณไหวพริบจนรอดปลอดภัยจากจระเข้ได้ ดังปรากฏในชาดกว่า นางจระเข้อยู่ในแม่น้ำคงคาตัวหนึ่ง บังเกิดความปรารถนาบริโภคเนื้อหัวใจวานรโพธิสัตว์ จึงบอกความประสงค์แก่จระเข้ผู้สามี จระเข้ผู้สามีตำริว่า เราจักลวงพานรนั้นให้จมน้ำแล้วจักฆ่าเอาเนื้อหัวใจให้แก่นางจระเข้บริโภค จึงพูดลวงพระโพธิสัตว์ว่า ท่านมาไปบริโภคมะม่วงที่เกาะโน้นด้วยกัน เราจักให้ท่านนั่งบนหลังเราแล้วพาไป พระโพธิสัตว์เมื่อไม่รู้เล่ห์กลของจระเข้จึงกระโดดขึ้นนั่งบนหลังจระเข้ จระเข้ว่ายไปได้หน่อยหนึ่งจะดำลงน้ำ วานรจึงถามว่า ท่านจะดำลงทำให้เราจมน้ำลงเพื่อประสงค์อะไรหรือ จระเข้ตอบว่า เราจักฆ่าท่านให้ตายแล้วจักเอาเนื้อหัวใจท่านให้แก่ภรรยาของเรา

หลักธรรมที่ปรากฏในชาดกนี้ คือ ฆราวาสธรรม ๔ ข้อที่ว่าด้วยสัจจะ เนื้อความชาดกข้างต้น จะเห็นได้ว่า สะท้อนให้เห็นถึงหลักธรรมคือความสัตย์ ได้แก่ วาจาสัตย์ พูดคำไหนเป็นคำนั้น แม้วันเวลาผ่านพ้นล่วงเลยไป ก็จักไม่เปลี่ยนแปลง จักยังคงยึดมั่นในคำสัตย์ และยืนหยัดในอุดมการณ์เปรียบเหมือนงาของสัตว์ที่งอกขึ้นแล้ว ไม่อาจหดหวนกลับคืนได้ จึงสังเคราะห์เข้ากับสัจจะนี้เอง ดังเถรภาสิตที่ว่า

“คำสัตย์แลเป็นวาจาไม่ตาย ธรรมนี้เป็นของเก่า สัตบุรุษ

ทั้งหลาย ตั้งมั่นแล้วในคำสัตย์ทั้งที่เป็นอรรถและเป็นธรรม”^{๒๑๘}

ในมหากปิชาดก ๑^{๒๑๙} พญาวารวพระโพธิสัตว์ในฐานะหัวหน้าฝูงและเป็นหัวหน้าครอบครัว ได้พูดปลอบใจบริวารว่าไม่ต้องกลัวภัยด้วยสัจจะว่า จะหาทางให้ทุกตัวปลอดภัย ดังปรากฏในชาดกว่า หมู่วานรเห็นนายขมังธนูก็กลัวตาย เมื่อไม่อาจหลีกเลี่ยงหนีไปได้แล้ว พวกเข้เข้าไปหาพระมหาสัตว์บอกว่า บัดนี้พวกนายขมังธนูพากันมายืนล้อมต้นไม้โดยตั้งใจคอยจะยิงหมู่วานรที่จะหนีไป พวกเข้เห็นหวั้นหวายตระหนกตกใจ พระมหาสัตว์จึงพูดปลอบเอาใจหมู่วานรว่าอย่าด่วนตกใจแตกกลัวไปเลย เราจะช่วยชีวิตพวกเจ้าให้รอดพ้นจากภัยอันตรายเหล่านี้จึงได้ แล้วทำตามคำพูดช่วยให้บริวารทั้งหมดปลอดภัย

สรุปว่าชาดกข้างต้น ประกอบด้วย นพปานชาดก, วานรินทชาดก, ครหิตชาดก, วานรชาดก และมหากปิชาดก ๑ ได้สะท้อนให้เห็นถึงหลักธรรมคือฆราวาสธรรมทั้ง ๔ ประการ คือ สัจจะ ทัมะ ขันติและจาคะ ว่าเป็นหลักทางพระพุทธศาสนาสำหรับครอบครัว ซึ่งครอบครัวพึงปฏิบัติต่อกัน ถ้าหากครอบครัวใดสามารถจะประพฤติปฏิบัติตามได้ ย่อมทำให้ครอบครัวนั้น หรือบ้านนั้นมี ความ

^{๒๑๗} ดูอ้างแล้ว, หน้า ๔๙.

^{๒๑๘} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๒๑๓/๓๐๙-๓๑๐.

^{๒๑๙} ดูอ้างแล้ว, หน้า ๕๒.

สงบ ร่มเย็นเป็นสุข เป็นครอบครัวที่อบอุ่น มีคุณธรรม จริยธรรม เป็นครอบครัวที่เป็นแบบอย่างทางสังคมได้

ข) ฆราวาสธรรม ในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา

ในพระไตรปิฎก พระพุทธองค์ได้ตรัสถึงหลักธรรมสำหรับการครองเรือนไว้ดังนี้ว่า “คนผู้ อยู่ครองเรือน มีศรัทธา ประพฤติธรรม ๔ ประการนี้ คือ สัจจะ ทมะ ขันติ และจาคะ ตายแล้ว ย่อมไม่เศร้าโศก”^{๒๒๐} ดังนี้ “เชิญท่านถามสมณพราหมณ์เป็นอันมากเหล่าอื่นดูซิว่า ในโลกนี้มีอะไรที่จะ ยิ่งไปกว่า สัจจะ ทมะ ขันติ จาคะเล่า”^{๒๒๑} เป็นหลักธรรมสำหรับฆราวาส สำหรับการครองเรือน เป็น หลักการครองชีวิตของคฤหัสถ์^{๒๒๒}

บุคคลผู้เป็นฆราวาส คือ คนที่มีเหย้ามีเรือน มีครอบครัว เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า คฤหัสถ์นั้น จะกลายเป็นคนที่มีฐานะมั่นคง มีครอบครัวที่เป็นปึกแผ่น เป็นฝั่งเป็นฝา มั่นคง มีความสุขตามวิสัย ของชาวบ้านทั่วไป ต้องรู้จักปรับปรุงตัวเองให้ก้าวหน้า ปลุกฝังคุณธรรมให้เกิดขึ้นในใจ ยึดถือปฏิบัติ ตามหลักธรรมของฆราวาส หรือ คุณธรรมสำหรับการครองเรือน หรือธรรมเป็นหลักครองชีวิตของ ชาวบ้าน เรียกตามศัพท์ว่า ฆราวาสธรรม มี ๔ อย่าง คือ^{๒๒๓}

๑. สัจจะ ความจริง คือ ซื่อสัตย์ต่อกัน ทั้งจริงใจ จริงวาจาและจริงในการกระทำ

๒. ทมะ ฝึกตน คือรู้จักควบคุมจิตใจ ฝึกหัดตัดนิสัย แก้ไขข้อบกพร่อง ข้อขัดแย้ง ปรับตัว ปรับใจเข้าหากัน และปรับปรุงตนให้ดียิ่งขึ้นไป ท่านมุ่งเอาด้านปัญญา

๓. ขันติ อุตทน คือ มีใจเข้มแข็งหนักแน่น ไม่ว้าวาม ทนต่อความล่วงล้ำก้ำเกินกันและ ร่วมกันอดทนต่อความเหนื่อยยากลำบากตรากตรำ ฝ่าฝืนอุปสรรคไปด้วยกัน ท่านเน้นแงวิริยะ

๔. จาคะ เสียสละ มีน้ำใจ สามารถเสียสละความสุขสำราญ ความพอใจส่วนตน เพื่อ คู่ครองได้ เช่น อดหลับอดนอนพยายามแลกกันในยามเจ็บไข้ ตลอดจนมีจิตใจเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ต่อญาติมิตร สหายของคู่ครอง ไม่ใจแคบ^{๒๒๔}

^{๒๒๐} ขุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๑๙๐/๕๔๕.

^{๒๒๑} ขุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๑๙๑/๕๔๕.

^{๒๒๒} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๒, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๑๑๓.

^{๒๒๓} ไสว มาลาทอง, **คู่มือการศึกษาจริยธรรม**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๔๒), หน้า ๑๒๑.

^{๒๒๔} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **ธรรมบุญชีวิต : พุทธจริยธรรมเพื่อชีวิตที่ดีงาม**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๑), หน้า ๕๓-๕๔.

๔.๓.๒.๓ พรหมวิหารธรรม

ก) พรหมวิหารธรรม ของลึงพระโพธิสัตว์ที่ปรากฏในชาดก

หลักธรรมของลึงพระโพธิสัตว์ที่ปรากฏเรื่อง พรหมวิหารธรรม พบในชาดกหลายเรื่อง ดังนี้

ในดินทุกชาดก^{๒๒๕} พญาวานรมีเมตตากฤณาพูดลอบใจวานรบริวารไม่ให้ตื่นตระหนกต่ออันตรายข้างหน้า ดังปรากฏในชาดกว่า พระโพธิสัตว์เล่าโลมหมู่วานรให้หายความคับใจ ด้วยอุบายปัญญาล้ำหากพวกวานรไม่ได้รับคำลอบโยนจากพระโพธิสัตว์ให้หายคับใจแล้ว จะมีใจแตกทำลายตายทั้งหมด ส่วนพระโพธิสัตว์เมื่อลอบลวงวานรแล้ว จึงสั่งให้นับตรวจพวกวานร ตรวจนับดูทั่วแล้ว เห็นหายไปแต่วานรชื่อเสนกะหลานพระโพธิสัตว์ตัวเดียว แจ้งแก่พระโพธิสัตว์ว่าวานรเสนกะมิได้มาเสนกะไม่มาก็ดีแล้ว พวกเราอย่ากลัวเลย อีกประเดี๋ยวเขาจะมาทำความสวัสดิให้แก่พวกเรา

ในสูงสูมารชาดก^{๒๒๖} พญาวานรหลังจากรอดพ้นภัยจากจระเข้แล้วได้กล่าวสอนจระเข้ด้วยเมตตาว่าดังนี้ ผลไม้ทั้งหลายเหล่าใดที่ท่านแสดงว่ามีอยู่ ณ ฝั่งแห่งสมุทร ผลไม้ทั้งหลายเหล่านั้น คือ ผลมะม่วงก็ดี ผลหว้าก็ดี ผลขนุนก็ดี ไม่ควรแก่เราทั้งสิ้น ต้นมะเดื่อของเราประเสริฐกว่าผลไม้เหล่านั้น สรีระของท่านใหญ่โตโดยแท้ แต่ทว่าปัญญา หาสมควรแก่สรีระไม่ จระเข้ ท่านถูกเราลวงแล้ว ท่านจงไปโดยควรแก่ความสุข ในกาลนี้เกิด จระเข้ได้ฟังคำของพระโพธิสัตว์นั้น ก็เกิดความโทมนัสและมีความละอายเป็นกำลัง จึงกลับไปยังที่อยู่ของตน นอนชมเชาอยู่

ในครหิตชาดก^{๒๒๗} วานรพระโพธิสัตว์ ได้เล่าเรื่องราวเกี่ยวกับมนุษย์ว่าเป็นอย่างไรด้วยอุเบกขา ดังปรากฏในชาดกว่า มนุษย์ผู้มีปัญญาทราม ไม่เห็นอริยธรรม กล่าวกันอย่างไรว่า เงินของฉันทองของฉันท ทั้งคืนทั้งวัน ในเรือนหลังหนึ่งมีเจ้าของเรือนอยู่ ๒ คน ใน ๒ คนนั้น คนหนึ่งไม่มีหนวดหนมยาน เกล้าผมม้วย และเจาะหู ถูกซื้อไปด้วยทรัพย์เป็นจำนวนมาก พูดเสียดแทงชนนั้นตั้งแต่วันที่มาถึง

ในกมุทลชาดก^{๒๒๘} พญาวานรกล่าวกับจระเข้ด้วยเมตตาว่า ดังปรากฏในชาดกว่า คุณร ท่านกมุทลผู้เจริญยิ่ง กองธรรมคือความจริง ๑ ความชอบธรรม ๑ ความเพียร ๑ ความสละให้ ๑ เหล่านี้ย่อมไม่มีแต่ท่านผู้ใด ท่านผู้นั้นย่อมไม่ล่วงพ้นปัจจามิตรอันตนพบแล้วไปได้เลย

^{๒๒๕} ดูอ้างแล้ว, หน้า ๔๑.

^{๒๒๖} ดูอ้างแล้ว, หน้า ๔๓.

^{๒๒๗} ดูอ้างแล้ว, หน้า ๔๔.

^{๒๒๘} ดูอ้างแล้ว, หน้า ๔๗.

ในปีชาตก^{๒๒๙} พระโพธิสัตว์ผู้มีเมตตารู้ว่าจะมีอันตรายเกิดขึ้นแก่ฝูงวานรจึงกล่าวสอนบริวารว่า ผู้มีปัญหาไม่ควรอยู่ในที่มีผู้คอยจองเวร การที่อยู่ในสำนักแห่งผู้มีเวร แม้เพียงคืนหนึ่งหรือสองคืนเท่านั้นก็อาจเป็นเหตุให้บังเกิดทุกข์ได้ การที่มีจิตเบาไปตามเขาง่าย ๆ ย่อมเป็นช่องให้มีผู้จองเวรจริง คุณเกิดเพราะเหตุถึงอันตรายมีจิตเบาตัวเดียว ถูกเขาทำความพินาศให้ทั้งฝูง นายฝูงที่เขลาแต่ถือตัว ว่าตนเป็นคนฉลาดไม่ทำตามโอวาทของบัณฑิต ถืออำนาจจิตของตนเป็นใหญ่ย่อมจะต้องมานอนตายเหมือนกับลิงว่ายาทตัวนี้ ขึ้นชื่อว่าผู้เขลา แม้บริบูรณ์ด้วยกำลังเป็นนายฝูงย่อมไม่มีดีเลย เพราะไม่เป็นประโยชน์แก่อกุลแก่มุญหาติ มีแต่จะนำความพินาศมาให้อย่างเดียวเท่านั้น คุณนกกกระหาผู้มีได้เป็นประโยชน์แก่มุญหาติแห่งตนฉะนั้น ส่วนผู้มีปัญหาบริบูรณ์ด้วยกำลังเป็นนายฝูงดีมาก เพราะแก่อกุลแก่มุญหาติ คุณจอมเทพผู้เป็นประโยชน์แก่เทวดาชั้นดาวดึงส์ ฉะนั้น บุคคลผู้พิจารณาเห็นศีล ปัญญา สุตะ มีบริบูรณ์ในตน ทรงคุณเช่นนั้น เมื่อบริวารหมู่ ก็ย่อมประพฤติประโยชน์ได้ครบทั้งสองประการ คือประโยชน์ตนแลประโยชน์ผู้อื่น เพราะเหตุนี้ผู้มีปัญญาก็พึงนำคุณธรรมทั้งสามประการ คือศีล ปัญญา สุตะ มาซึ่งตนดูก่อนว่าตนมีน้ำหนักรักเพียงไรในคุณธรรมเหล่านี้ เมื่อรู้สึกตนว่ามีน้ำหนักแล้วพึงบริหารหมู่ให้เกิด

ในมหากปิชาตก ๑^{๒๓๐} พญาวานรผู้เปี่ยมด้วยเมตตาทอดตัวเป็นสะพานให้บริวารข้ามหนีภัยไปได้ ดังเนื้อความที่ปรากฏในชาตก ดังนี้ว่า ข้าพระองค์เป็นใหญ่ในฝูงของหมู่วานรได้ บริหารปกครองหมู่วานรเหล่านั้น เมื่อเขามีทุกข์โศกครอบงำเพราะความกลัวก็ต้องช่วยตามหน้าที่ แม้ข้าพระองค์จะถูกฆ่าก็ไม่ครั้นคร้ามเดือดร้อนเพราะอิมใจอยู่ว่า หมู่วานรเขาได้ยกย่องข้าพระองค์ให้เป็นใหญ่ในฝูงโดยเขาหวังความสุขสวัสดิ ข้าพระองค์ได้ช่วยเขาเหล่านั้น คือ ข้าพระองค์เมื่อถูกล้อมอยู่นั้นได้กระโจนข้ามแม่น้ำไปหากอไผ่ แล้วเด็ดเถาวัลย์ประมาณพอจะโยงจากกอไผ่กระโจนกลับมาถึงต้นมะม่วงนั้น เอาปลายเถาวัลย์ข้างหนึ่งผูกเข้ากับลำไผ่และเอาปลายอีกข้างหนึ่งผูกเข้ากับบันเอวของตน กระโจนจากกอไผ่กลับมายังต้นมะม่วง แต่เถาวัลย์นั้นสั้นไปไม่ถึงต้นมะม่วง ข้าพระองค์จึงเอามือทั้งสองจับเหนี่ยวกิ่งต้นมะม่วงข้างหน้านั้นไว้ กายของข้าพระองค์มีไม้และเถาวัลย์เหนี่ยวไปมาอยู่ดุจเชือกชักข้างกลิ้งที่เขาชิงตั้งอยู่ฉะนั้น ฝ่ายวานรบริวารก็ได้ได้ข้าพระองค์ไปทางเถาวัลย์หนีรอดพ้นอันตรายสิ้นด้วยกัน เว้นแต่ข้าพระองค์ผู้เดียวต้องถูกจับลงมาเพราะไม่สามารถจะกระโจนถอยหลังกลับไปสู่กอไผ่นั้นได้

ในมหากปิชาตก ๒^{๒๓๑} พญาวานรมีเมตตาช่วยบุรุษที่ตกลงมาสู่ก้นเหวด้วยความกรุณา ดังปรากฏในชาตกว่า มีลิงตัวหนึ่ง เทียวไปตามซอกเขา เทียวไต่ไปตามกิ่งไม้ หาผลไม้กิน ได้มาถึงที่นั้น

^{๒๒๙} ดูอ้างแล้ว, หน้า ๕๐.

^{๒๓๐} ดูอ้างแล้ว, หน้า ๕๒.

^{๒๓๑} ดูอ้างแล้ว, หน้า ๕๖.

มันเห็นข้าพระพุทธเจ้าผอมเหลือง ได้กระทำความเอ็นดูกรุณา ในข้าพระพุทธเจ้า จึงถามว่าชื่ออะไร ทำไมจึงมาทนทุกข์อยู่ที่นี่อย่างนี้ เป็นมนุษย์หรืออมมนุษย์ ขอได้โปรดแนะนำตนให้ข้าพเจ้าทราบด้วย ข้าพระพุทธเจ้า จึงได้ประณมอัญชลี ไหว้ลึงตัวนั้น แล้วกล่าวว่า เราเป็นมนุษย์ ถึงแม้ซึ่งหายนะ เราไม่มีหนทางที่จะไปจากที่นี่ได้ ขอท่านได้โปรดเป็นที่พึ่งของข้าพเจ้าด้วย ลึงตัวองอาจไปหาก้อนหินใหญ่ในภูเขา มา แล้วผูกเชือกไว้ที่ก้อนหิน ร้องบอก ข้าพระพุทธเจ้าว่า มาเถิดท่าน จงขึ้นมาเกาะหลังข้าพเจ้า เอามือทั้งสองกอดคอไว้ เราจักพาท่านกระโดดขึ้นจากเหว

สรุปว่าหลักธรรมของลึงพระโพธิสัตว์ที่ปรากฏเรื่อง พรหมวิหารธรรม พบในดินทุกชาติ, สุธัมมารชาดก, ครหิตชาดก, กุมภิลชาดก, กปิชาดก, มหากปิชาดก ๑ และมหากปิชาดก ๒ พญาวานรเป็นผู้มีพรหมวิหารธรรม คือ เมตตา กรุณา มุทิตา และอุเบกขา ผู้ดำรงในพรหมวิหาร ย่อมช่วยเหลือมนุษย์และสัตว์ทั้งหลายด้วยเมตตากรุณา และย่อมรักษาศรัทธาไว้ได้ด้วยอุเบกขา ดังนั้นแม้จะมีกรุณาที่จะช่วยเหลือสัตว์ทั้งปวงแต่ก็ต้องมีอุเบกขาด้วยที่จะมิให้เสียธรรม ดังเนื้อความที่ปรากฏในชาดกต่าง ๆ เบื้องต้น

ข) พรหมวิหารธรรม ในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา

พรหมวิหาร^{๒๓๒} คือ ธรรมเป็นเครื่องอยู่อาศัยของท่านผู้ใหญ่ พรหมนี้ท่านจำแนกออกเป็น ๒ คือ พรหมโดยอุบัติ ได้แก่ ท่านที่ได้บรรลุสมานสมาบัติแล้ว ไปเกิดเป็นพรหม และพรหม โดยสมมติ ได้แก่ ท่านผู้ใหญ่ เช่น บิดามารดามีเมตตากรุณาต่อบุตร หลักธรรมในพรหมวิหารธรรม^{๒๓๓} มีดังนี้

๑. เมตตา ความรักใคร่ ประารถนาจะให้เป็นผู้สุข ความเอ็นดู สงสารปรารถนาเพื่อให้ผู้อื่นเป็นผู้สุข โดยเว้นจากราคะ เรียกว่า เมตตา ควรเจริญในเวลาปกติ หรือ ทั่ว ๆ ไป ผู้เจริญย่อมกำจัดความพยาบาทเสียได้

๒. กรุณา ความสงสาร คิดจะช่วยให้พ้นทุกข์จากภัยต่าง ๆ ที่เขากำลังประสบอยู่ ด้วยวิธีใดวิธีหนึ่ง ไม่คิดหนีเอาตัวรอดแต่ผู้เดียว เรียกว่า กรุณา ควรเจริญในเวลาที่เขาได้รับทุกข์ร้อน ผู้เจริญย่อมนำจิตวิหิงสาเสียได้

๓. มุทิตา ความพลอยยินดี เมื่อผู้อื่นได้ดี เช่น ได้เลื่อนยศ เลื่อนตำแหน่ง เป็นต้น ไม่คิดริษยาคนอื่น เมื่อเขาได้ดี เรียกว่า มุทิตา ควรเจริญในเวลาที่เขาได้ดี ผู้เจริญย่อมกำจัดอคติ และอิจฉา ริษยาเสียได้

^{๒๓๒} จรูญ สมน้อย, คู่มือเตรียมสอบนักธรรมชั้นตรี, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ไตรรงค์การพิมพ์, ๒๕๓๑.)

หน้า ๗๗-๗๘.

^{๒๓๓} พระมหาฉลาด ปริณญาโณ (ป.ธ.๙.), นวโกวาท ฉบับประชาชน, (กรุงเทพมหานคร : เลียงเชียง, ๒๕๔๑). หน้า ๓๐.

๔. อุเบกขา ความวางเฉย ไม่ได้ใจเสียใจ ในเมื่อผู้อื่น ถึงความพิบัติ การวางเฉยเสีย ในเวลาที่ใช้เมตตาและกรุณาไม่เหมาะ คือ สติวิสัยที่จะช่วยเหลือได้ เช่น เห็นงูเห่ากำลังกินกบ เราช่วยกบไม่ได้ เพราะจะเป็นอันตรายแก่เรา ฉะนั้นจึงวางเฉยเสีย เรียกว่า อุเบกขา ควรเจริญในเวลาที่เขาถึงความวิบัติ ผู้เจริญยอมกำจัดธรรม คือ ปฏิฆะเสียได้

พรหมวิหารนี้ บางทีแปลว่า ธรรมเครื่องอยู่ของพรหม ธรรมเครื่องอยู่อย่างพรหม ธรรมประจำใจที่ทำให้เป็นพรหมหรือให้เสมอด้วยพรหม หรือธรรมเครื่องอยู่ของท่านผู้มีคุณยิ่งใหญ่^{๒๓๔}

๔.๓.๓ คุณธรรมด้านสังคม

หลักธรรมทางพระพุทธศาสนาสำหรับสังคม สนับสนุนส่งเสริมการพัฒนามนุษย์ในสังคมให้มีสติปัญญา มีคุณธรรม จริยธรรม ครอบคลุมสังคมทุกระดับชั้น นับตั้งแต่สังคมเล็กๆ เช่น ครอบครัว หมู่บ้าน ชุมชน จนกระทั่งถึงสังคมที่กว้างใหญ่ขึ้น นั่นคือ ประเทศชาติ และสังคมโลกในที่สุด คุณธรรมของลึงพระโพธิสัตว์ที่ปรากฏในชาดกทางพระพุทธศาสนาเถรวาทด้านสังคม มีดังต่อไปนี้

๔.๓.๓.๑ บุคคลหาได้ยาก^{๒๓๕}

ก) บุคคลหาได้ยาก ของลึงพระโพธิสัตว์ที่ปรากฏในชาดก

หลักธรรมของลึงพระโพธิสัตว์ที่ปรากฏเรื่อง บุคคลหาได้ยาก พบในชาดกหลายเรื่อง ดังนี้

ในจุฬนันทียชาดก^{๒๓๖} พญาวานรเลี้ยงดูมารดาตาบอดแม้ชีวิตก็สละแทนได้ดังปรากฏในชาดก ดังนี้ว่า ครั้นพระบรมโพธิสัตว์กลับจากป่าเห็นมารดาชুবอมดั่งนั้นจึงถามว่า ข้าพเจ้าทั้งสองพี่น้องได้จัดส่งผลไม้ให้มารดาทุกวัน ไฉนมารดาจึงชুবอมไปเล่า มารดาพระโพธิสัตว์เจ้าตอบว่า มารดาไม่ได้รับผลไม้ที่พ่อส่งมาให้เลย พระบรมโพธิสัตว์ดำริว่า ถ้าเราควบคุมฝูงวานรอยู่อย่างนี้ มารดาของเราก็จักถึงซึ่งความพินาศ เราจักหกละฝูงวานรมาเลี้ยงมารดาผู้เดียว จึงสั่งลิงน้องชายว่า ท่านจงเป็นธุระคุมฝูงวานรแต่ผู้เดียวเถิดเราจักอยู่เลี้ยงมารดา จุฬนันทียะพื่อน้องจึงตอบว่า ข้าพเจ้าไม่สมควรควบคุมฝูงวานร ขอให้ข้าพเจ้าอยู่ปฏิบัติมารดาด้วยเถิด วานรพี่น้องทั้งสองมีฉันทะปรองดองอย่างเดียวกัน ก็พากันละฝูงวานรเสีย แล้วพามารดาออกจากป่าหิมพานต์มาอาศัยต้นไทร ตั้งใจปฏิบัติมารดาอยู่ ณ ที่สุดแดนเมืองพาราณสี

^{๒๓๔} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม*, พิมพ์ครั้งที่ ๑๒, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๑๒๕.

^{๒๓๕} อัง.ทุก. (บาลี) ๒๐/๑๒๐/๘๓, อัง.ทุก. (ไทย) ๒๐/๑๒๐/๑๑๔, อัง.ติก. (ไทย) ๒๐/๑๑๙/๑๑๔.

^{๒๓๖} ดูอ้างอิงแล้ว, หน้า ๔๕.

หลักธรรมที่ปรากฏในจุฬนันทิยชาดกนี้ คือ บุคคลหาได้ยาก ๒ ได้แก่ บุพการี คือ ผู้ทำ
ความดี หรือทำประโยชน์ให้แต่ต้น โดยไม่คอยหวังผลตอบแทน กตัญญูกตเวที คือผู้รู้อุปการะที่เขาทำ
แล้วและตอบแทน^{๒๓๗}

ดังพระพุทธพจน์ที่ว่า “กตัญญูโน ภวิสสาม กตเวทีโน น จ โน อมฺเหสุ อปฺกมฺปิ กตํ
วินสฺสิสฺสตีฯ เราทั้งหลาย จักเป็นผู้กตัญญูกตเวที และอุปการะแม้เพียงเล็กน้อยที่บุคคลอื่นกระทำใน
เราทั้งหลาย จักไม่เสื่อมสูญไป”^{๒๓๘}

จากการศึกษาพบว่า ข้อความข้างต้นนั้นสอดคล้องกันกับปฏิปทาจริยาวัตรของพระสารีบุตร
พระสาวกผู้ซึ่งเป็นต้นแบบแห่งความกตัญญูกตเวที เพราะเมื่อท่านได้ฟังธรรมจากพระอัสสชิจนได้ดวงตา
เห็นธรรมแล้ว หลังจากนั้น ท่านก็ได้อุปสมบทในพระพุทธศาสนา นับแต่นั้นเป็นต้นมา ท่านก็นับถือ
พระอัสสชิว่าเป็นอาจารย์ โดยแสดงความเคารพกราบไหว้เป็นประจำอย่างสม่ำเสมอ เมื่อทราบว่า
พระอัสสชิพำนักอยู่ทางทิศใด ก็แสดงความเคารพ ทำการนอบน้อม ยกมือไหว้และนบนหันศีรษะไปทาง
ทิศนั้น^{๒๓๙}

อีกประการหนึ่ง ก็คือกรณีที่พระสารีบุตรได้ช่วยเหลือราชพราหมณ์ ผู้ซึ่งต้องการจะ
อุปสมบทในพระธรรมวินัย แต่ไม่มีพระรูปโดยอมที่จะบวชให้ พระพุทธองค์รับสั่งถามว่า ใครระลึก
อุปการคุณพราหมณ์นี้ได้บ้าง พระสารีบุตรกราบทูลว่า ข้าพระพุทธเจ้าระลึกได้ว่า พราหมณ์ผู้นี้ได้เคย
ถวายอาหารแก่ข้าพระพุทธเจ้าทัพพีหนึ่ง พระพุทธองค์จึงตรัสว่า สัตบุรุษเป็นคนกตัญญูกตเวที และ
ทรงมอบให้พระสารีบุตรเป็นผู้จัดการบวชให้ราชพราหมณ์^{๒๔๐}

นอกจากนั้น ในบั้นปลายชีวิตของพระสารีบุตร แม้ว่าขณะนั้นท่านกำลังอาพาธอย่าง
หนัก มีเวทนาอย่างแรงกล้า ก็ยังได้ทำสิ่งสำคัญอย่างยิ่ง คือแสดงความกตัญญูกตเวที ด้วยการแสดง
ธรรมเทศนาโปรดนางสารีพราหมณ์ผู้เป็นมารดาซึ่งเป็นมิถิยาภิกษุ ผู้ไม่เลื่อมใสในพระพุทธศาสนาให้
กลายเป็นสัมมาทิฐิ จนที่สุดนางพราหมณ์ก็ได้สำเร็จเป็นพระโสดาบัน อันเป็นพระอริยะบุคคลขั้นต้น

^{๒๓๗} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม*, พิมพ์ครั้งที่ ๑๒.
(กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), หน้า ๖๗-๖๘.

^{๒๓๘} ส.นิ. (บาลี) ๑๖/๒๓๔/๒๕๘, ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒๓๔/๓๒๔.

^{๒๓๙} มหามกุฏราชวิทยาลัย, *ธัมมปทัฏฐกถา แปล ภาค ๘*, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณ
วิทยาลัย, ๒๕๓๕), หน้า ๑๗๑-๑๗๒.

^{๒๔๐} มหามกุฏราชวิทยาลัย, *ธัมมปทัฏฐกถา แปล ภาค ๘*, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณ
วิทยาลัย, ๒๕๓๕), หน้า ๒-๓.

ในพระพุทธศาสนา^{๒๔๑} ในอุพนิสสชาดกที่พระโพธิสัตว์เสวยชาติเป็นลิงนั้น ดังพระพุทธพจน์ในปุตตสูตรว่า

๑. บุตรที่เราเลี้ยงมาแล้วจักเลี้ยงเรา
๒. บุตรจักช่วยทำกิจของเรา
๓. วงศ์ตระกูลจักดำรงอยู่ได้นาน
๔. บุตรจักปฏิบัติตนให้สมควรรับทรัพย์มรดกไว้
๕. เมื่อเราทั้งสองตายไป บุตรจักทำบุญอุทิศให้^{๒๔๒}

จากพระพุทธดำรัสข้างต้นนั้น จะเห็นได้แจ่มชัดถึงความหวังหรือความปรารถนาของพ่อแม่ที่ต้องการมีบุตร สอดคล้องกับคำกลอนที่ว่า

ยามมีกิจหวังให้เจ้าเฝ้ารับใช้

ยามป่วยไข้หวังให้เจ้าเฝ้ารักษา

ยามถึงคราวล่วงลับดับชีวา

หวังให้เจ้าปิดตาเวลาตาย^{๒๔๓}

ในมหากปิชาดก ๒^{๒๔๔} บุรุษผู้ได้รับการช่วยเหลือจากพญาวานรแล้วไม่สำนึกบุญคุณกลับทำร้ายผู้มีพระคุณย่อมได้รับกรรมหนัก ดังปรากฏในชาดกดังนี้ว่า พญาวานรกลับไปสักครุหนึ่ง ข้าพระพุทธเจ้าขาดความยังคิดได้คิดความอันลามกกว่า ลิงนี้เป็นอาหารของมนุษย์ทั้งหลาย เท่ากับสัตว์อื่นในป่าเหมือนกัน เราควรฆ่าวานรนี้กินแก้หิว แล้วถือเอาเนื้อไปเป็นเสบียงเดินทาง ต้องผ่านทางกันดาร เนื้อก็จืดได้เป็นเสบียงของเรา ข้าพระพุทธเจ้า จึงได้หยิบเอาหินมาทุบศีรษะลิง มีกำลังน้อย เพราะอดอาหาร ด้วยกำลังก้อนหินที่ข้าพระพุทธเจ้าทุบลง ลิงผุดลุกขึ้นตัวอาบไปด้วยเลือด ร่ำไห้มองดูข้าพระพุทธเจ้า ด้วยตาอันเต็มไปด้วยน้ำตา กล่าวว่า อย่าทำข้าพเจ้าเลย ท่านได้ทำกรรมอันหยาบช้า ท่านรอดตายมีอายุยืนมาได้ สมควรจะห้ามปรามคนอื่น ท่านกระทำความอันยากที่บุคคลจะทำลงได้ น่าอดสูใจจริง ข้าพเจ้าช่วยให้ท่านขึ้นจากเหวลึก ซึ่งยากที่จะขึ้นได้ดูจนามาจากปรโลก ยังสำคัญตัวข้าพเจ้าว่าควรจะฆ่าเสีย ด้วยจิตอันเป็นบาปกรรมซึ่งเป็นเหตุให้ท่านคิดชั่ว ถึงท่านจะไร้ธรรม เวทนาอันแผ่ร่อนก็อย่าได้ถูกต้องท่านเลย และบาปกรรมก็อย่าได้ตามฆ่าท่านอย่างขุยไผ่ ฆ่าไม่ไผ่เลย

^{๒๔๑} พระกิตติศักดิ์ ยโสธร (แก้วเหลา), “การศึกษาบทบาทของพระสารีบุตรเถระในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา”, วิทยานิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙), หน้า ๒๙-๓๑.

^{๒๔๒} อภ.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๓๙/๖๐-๖๑.

^{๒๔๓} http://www.dhammadelivery.com/teaching-detail.php?tea_id=9, August, 2009.

^{๒๔๔} ดูอ้างอิงแล้ว, หน้า ๕๖.

ความคุ้นเคยของข้าพเจ้าไม่มีอยู่ในท่านเลย ท่านจึงเดินไปหาเรา พอมองเห็นหลังกันเท่านั้น เมื่อพ้นจากเงื้อมมือแห่งสัตว์ร้าย ถึงทางเดินของมนุษย์แล้ว จึงไปตามสบายเกิด พญาวานรกล่าวแล้วล้างเลือดที่ศีรษะ เช็ดน้ำตาแล้วกระโดดไปยังภูเข ข้าพระพุทธเจ้า ถูกความกระวนกระวายเบียดเบียนร้อนเนื้อตัวได้ลงไปยังห้วงน้ำ แห่งหนึ่งเพื่อจะดื่มกินน้ำ ห้วงน้ำก็เดือดพล่าน เหมือนถูกต้มด้วยไฟ นอนไปด้วยเลือด คล้ายกับน้ำเลือดน้ำหนอง หยาดน้ำตกต้องกายเท่าใด ฝีกฝืดขึ้นเท่านั้น มีสัญญาณเหมือนมะตูมครึ่งลูก ฝีกแตกน้ำเลือดน้ำหนองก็ไหลออกมา มีกลิ่นเหม็นคุดจกศพ

หลักธรรมที่ปรากฏในชาดกนี้ คือ บุคคลหาได้ยาก ๒ ได้แก่ บุพการี ผู้ทำความดี หรือผู้ที่ทำประโยชน์ให้แต่ต้น โดยไม่ต้องคอยคิดถึงผลตอบแทน กตัญญูกตเวที ผู้รู้อุปการะที่เขาทำแล้วและตอบแทน จากการศึกษา พบว่า ชาดกข้างต้น สะท้อนให้เห็นอย่างเด่นชัดถึงบุพการีและกตัญญูกตเวที สอดคล้องกับพระพุทธพจน์ว่า

บุคคลใดบำรุงเลี้ยงมารดาบิดาและผู้มีพระคุณโดยชอบธรรม เพราะการบำรุงเลี้ยงมารดาและบิดาเช่นนี้ บัณฑิตย่อมสรรเสริญบุคคลนั้นขณะที่ยังอยู่ในโลกนี้ ครั้นจากโลกนี้ไปแล้ว ย่อมบันเทิงในสวรรค์^{๒๔๕}

ในทางตรงกันข้าม หากเป็นคนอกตัญญู คือ คนที่เนรคุณ ไม่เคารพบูชาสักการะ มารดาบิดา ไม่รู้จักบุญคุณของมารดาบิดาหรือผู้มีพระคุณ จะถูกเทพเจ้าลงโทษ สาปแช่งให้ถึงความวิบัติให้ต้องโทษถึงทุกข์ ในมหาปิชาดก ๒ ข้างต้นนี้ สะท้อนให้เห็นภาพลักษณ์ของอกตัญญูบุคคลเด่นชัดว่า นรชนผู้ปฏิบัติผิดในมารดาบิดา ตถาคตสัมมาสัมพุทธเจ้าหรือในสาวกของตถาคตนั้น ย่อมประสพสิ่งที่มีโทษเป็นอันมาก เพราะการไม่ประพฤติธรรมในมารดาบิดานั้น บัณฑิตจึงติเตียนนรชนนั้นในโลกนี้แล เขาจากโลกนี้ไปแล้วจึงไปสู่อบาย^{๒๔๖}

อีกประการหนึ่ง ในอกตัญญูตาสูตร พระพุทธเจ้าตรัสว่า “บุคคลผู้ที่ประกอบด้วยธรรม ๔ ประการนี้แล ย่อมดำรงอยู่ในสวรรค์เหมือนได้รับอัญเชิญไปประดิษฐานไว้ คือ กายสุจริต วาจาสุจริต มโนสุจริต กตัญญูตา กตเวทีตา”^{๒๔๗}

ด้วยเหตุนี้ พระพุทธศาสนาจึงรับรองว่า “สัตว์บุรุษเป็นชนกตัญญู เป็นชนกตเวทีความเป็นชนกตัญญู ความเป็นชนกตเวที ทั้งหมดนี้เป็นภูมิสัตบุรุษ”^{๒๔๘} ในทางตรงกันข้ามผู้ไม่รู้อุปการคุณผู้อื่นที่ทำแก่ตน และไม่ตอบแทนพระคุณท่าน ทางพระพุทธศาสนาถือว่าผู้นั้นเป็นคนชั่ว ดังพระพุทธพจน์ที่ว่า

^{๒๔๕} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๒๐๕/๒๙๗.

^{๒๔๖} อัง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๔/๖.

^{๒๔๗} อัง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๒๑๓/๓๓๓.

^{๒๔๘} อ้างแล้ว.

“อัสตบุรุษเป็นคนอกตัญญู เป็นคนอกตเวที ความเป็นคนอกตัญญูความเป็นคนอกตเวที ทั้งหมดนี้เป็นภูมิอัสตบุรุษ”^{๒๔๙}

นอกจากนี้ ในอกตัญญูตาสูตร พระพุทธเจ้าตรัสว่า “บุคคลผู้ที่ประกอบด้วยธรรม ๔ ประการนี้แล ย่อมดำรงอยู่ในนรกเหมือนถูกนำไปฝังไว้ คือ กายทุจริต วจีทุจริต มโนทุจริต อกตัญญูตา อกตเวทีตา”^{๒๕๐}

อีกประการหนึ่ง กล่าวคือ ประเทศชาติ ศาสนา ก็นับว่ามีคุณูปการแก่ประชาชนเป็นอันมาก เพราะประเทศชาติคุ้มครองชีวิต ศาสนาป้องกันจิตใจ อาจกล่าวได้อีกนัยหนึ่งว่า เราทั้งหลายนี้มีประเทศชาติช่วยรักษาและมีศาสนาช่วยส่งเสริม^{๒๕๑} บุคคลหาได้ยาก ๒ ได้แก่ บุพการี ผู้ทำความดี หรือผู้ที่ทำประโยชน์ให้แต่ต้น โดยไม่ต้องคอยคิดถึงผลตอบแทน กตัญญูกตเวที ผู้รู้อุปการะที่เขาทำแล้วและตอบแทน^{๒๕๒} ข้อนี้สอดคล้องกับคำกล่าวของพระเมธีธรรมาภรณ์ (ประยูร ธมมจิตโต) ที่ว่า “ความกตัญญู ไม่มีเฉพาะแต่ในมนุษย์เท่านั้น ความรู้คุณของวัตถุสิ่งของ ก็เป็นความกตัญญู ไม่ว่าจะเป็นถนนหนทาง บ้าน ที่พักอาศัย ธรรมชาติสิ่งแวดล้อมที่เราอาศัยอยู่ ทุกสิ่งล้วนแต่มีบุญคุณ จึงมีภาษิตกล่าวว่า

‘นิमितต์ สาธูปานํ กตญญูกตเวทีตา’ แปลว่า ความรู้คุณและ

ประกาศตอบแทนคุณนั้นให้ปรากฏ เป็นเครื่องหมายของคนดี”^{๒๕๓}

สรุปได้ว่า ความกตัญญูกตเวทีของสิ่งพระโพธิสัตว์ ที่ปรากฏในชาดกประกอบด้วย จุฬนนทียชาดกและมหากปิชาดก ๒ ความกตัญญูกตเวทีนี้นั่นเอง เป็นหลักธรรมซึ่งมีความสำคัญอย่างยิ่ง สำหรับมนุษย์พึงยึดถือปฏิบัติต่อกันในสังคมทุกระดับชั้น โดยเริ่มต้นมาจากสังคมเล็ก ๆ เช่น ครอบครัว หมู่บ้าน แล้วขยายวงกว้างออกไปจนถึงในระดับชาติ กระทั่งถึงในระดับสังคมโลก ครอบคลุมไปถึงธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ซึ่งคุณูปการต่อมนุษย์ในการดำรงชีวิต และการอยู่ร่วมกันในสังคม ฉะนั้น มนุษย์จึงจำเป็นต้องมี ความกตัญญูกตเวทีต่อกันและกัน จึงจะทำให้มนุษย์ในสังคมนี้เป็นคนดี มีความสำนึกดี มีความรับผิดชอบ เพราะว่าเมื่อคนดี สังคมที่ดีความกตัญญูกตเวทีนี้จึงเป็นธรรมที่เยียวารรักษาสังคมโดยแท้จริง

^{๒๔๙} อัง.ทุก. (บาลี) ๒๐/๓๓/๖๑, อัง. ทุก. (ไทย) ๒๐/๓๓/๗๗.

^{๒๕๐} อัง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๒๑๓/๓๓๓.

^{๒๕๑} พระพุทธวรญาณ (มงคล วิโรจโน), ประวัติชีวิต การงาน หลักธรรม พระพุทธวรญาณ(มงคล วิโรจโน), (กรุงเทพมหานคร : ห.จ.ก. สามลดา, ๒๕๔๘), หน้า ๗๔.

^{๒๕๒} พระพุทธวรญาณ (มงคล วิโรจโน), ประวัติชีวิต การงาน หลักธรรม พระพุทธวรญาณ(มงคล วิโรจโน), (กรุงเทพมหานคร : ห.จ.ก. สามลดา, ๒๕๔๘), หน้า ๔๗๔.

^{๒๕๓} พระเมธีธรรมาภรณ์ (ประยูร ธมมจิตโต), ธรรมะและการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๓๘), หน้า ๑๒.

ข) บุคคลหาได้ยาก ในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา

พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๙, ราชบัณฑิต) ได้ขยายความหมายของคำว่า “บุพการีและกตัญญูกตเวทิต์” ดังนี้

๑. บุพการี แปลว่า ผู้ทำอุปการะก่อน ผู้ที่มีบุญคุณ ผู้ที่เคยทำอุปการะแก่ตนมาเช่น ได้เคยเลี้ยงดู เคยให้ความช่วยเหลือเกื้อกูลตนมา โดยตรงบ้าง โดยอ้อมบ้าง โดยไม่หวังผลตอบแทน ทำด้วยจิตเมตตากรุณา หรือด้วยหวังสงเคราะห์อนุเคราะห์เป็นที่ตั้ง^{๒๕๔}

๒. กตัญญู กตเวทิต์ กตัญญู แปลว่า ผู้รู้สึกถึงบุญคุณที่เขาทำแก่ตน คือ ระลึกรู้ว่าใครเคยทำดี เคยช่วยเหลือเกื้อกูลตนมา ก็ยอมรับและไม่ลืมบุญคุณของผู้นั้น รวมถึงผู้รู้สึกถึงบุญคุณของสัตว์ บุญคุณของที่อยู่อาศัย บุญคุณของธรรมชาติสิ่งแวดล้อมที่ช่วยให้ตนได้รับความสะดวกสบาย อยู่เย็นเป็นสุขตลอดมา ส่วนกตเวทิต์ แปลว่า ผู้ประกาศบุญคุณของผู้ที่มีอุปการะแก่ตนมานั้นด้วยการทำอุปการะตอบแทน คือผู้ที่ประกาศยกย่องผู้ทำอุปการะแก่ตนต่อสาธารณชน โดยไม่ปกปิดคุณความดีของผู้นั้น แม้ว่าเขาจะเป็นคนด้อยต่ำ รวมหมายถึง ผู้ที่สนองคุณของผู้มีบุญคุณแก่ตน เช่น เลี้ยงดูตอบแทน เชื้อฟังกำสอน ดูแลรักษา ไม่ทำลาย เป็นต้น ด้วยความสำนึกในบุญคุณ^{๒๕๕}

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต) ได้อธิบายความหมายของคำว่า “กตัญญูกตเวทิต์” แยกเป็น ๒ บท กตัญญู รู้คุณท่าน กตเวทิต์ ตอบแทนหรือสนองคุณท่าน ความกตัญญูกตเวทิต์ ว่าโดยขอบเขตแยกเป็น ๒ ระดับ คือ

๑. กตัญญูต่อบุคคลผู้มีคุณความดี หรืออุปการะต่อตนเป็นส่วนตัว

๒. กตัญญูต่อบุคคลผู้ได้บำเพ็ญคุณประโยชน์ ผู้มีคุณความดีเกื้อกูลแก่ส่วนรวม เช่น พระเจ้าปเสนทิโกศลได้ทรงแสดงความกตัญญูกตเวทิต์ต่อพระพุทธเจ้า โดยฐานที่พระองค์ได้ทรงประกาศธรรมยังหมู่ชนให้ตั้งอยู่ในกุศลธรรมกัลยาณธรรม เป็นต้น^{๒๕๖}

ในธรรมวิภาคอันเป็นหลักสูตรนักรธรรมชั้นตรี ท่านกำหนดลำดับขั้นของบุพการีและกตัญญูกตเวทิต์ไว้ดังนี้ว่า มารดาบิดา เป็นบุพการีของบุตร อุปัชฌาย์อาจารย์ เป็นบุพการีของศิษย์ พระพุทธเจ้าเป็นบุพการีของพุทธบริษัท แม้องค์พระมหากษัตริย์ ก็จัดเป็นบุพการีของพสกนิกร^{๒๕๗}

^{๒๕๔} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๙, ราชบัณฑิต), คำวัด, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภาและสถาบันบันลือธรรม, ๒๕๕๑), หน้า ๔๗๔.

^{๒๕๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๙.

^{๒๕๖} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๒.

^{๒๕๗} คณาจารย์แห่งโรงพิมพ์เลื่องเชียง, หนังสือบูรณาการแผนใหม่ นักรธรรมชั้นตรี, หน้า ๒๔.

ส่วนบุคคลอื่นที่ทำอุปการะก่อน ก็ควรสงเคราะห์ไว้ในข้อนี้ ชื่อว่า ทูลลบบุคคลคนที่หาได้ยาก บุพการีบุคคลที่ทำอุปการะต่อผู้อื่นโดยไม่หวังสิ่งใดตอบแทนเลย ก็หาได้ยาก เพราะว่าโดยนิสัยของคน มักจะคิดถึงแต่ประโยชน์ส่วนตน หวังแต่จะเป็นแต่ผู้รับฝ่ายเดียว กตัญญูทเวทื่บุคคล ก็หาได้ยาก เพราะโดยนิสัยของคน มักไม่ค่อยนึกถึงสิ่งที่ผู้อื่นทำดีต่อตน จึงลืมนุญคุณคนได้ง่าย^{๒๕๘}

๔.๓.๓.๒ วุฑฒิธรรม^{๒๕๙}

ก) วุฑฒิธรรม ของลิงพระโพธิสัตว์ที่ปรากฏในชาดก

หลักธรรมของลิงพระโพธิสัตว์ที่ปรากฏเรื่อง วุฑฒิธรรม พบในชาดกหลายเรื่อง ดังนี้

ในกาฬพาหุชาดก^{๒๖๐} วานรโพธิสัตว์กล่าวสอนน้องชายว่า ไม่ให้อิจฉาวานรดำ ดังปรากฏในชาดกดังนี้ว่า พระโพธิสัตว์เป็นวานรเผือกชื่อว่าราธะ และมีน้องเผือกผู้ อีกตัวหนึ่งชื่อว่าโปฏฐปาทะ ยังมีพรานคนหนึ่งจับพี่น้องทั้งสองนั้นไปถวายพระเจ้าพาราณสี ท้าวเธอโปรดให้ชังวานรทั้งสองนั้นไว้ในกรงทอง ให้บริโภคน้ำดอกคณฺฐน้ำผึ้งด้วยจานทอง ให้ดื่มน้ำอันเจือด้วยน้ำตาลกรวดมีสักการะและลาภยศอย่างยิ่งยวดบริบูรณ์ ต่อมานายพรานคนหนึ่งนำลิงดำตัวหนึ่งชื่อว่ากาฬพาหุ มาถวายแด่พระราชอา ท้าวที่มาจากที่หลังนั้นกลับมีลาภสักการะมากกว่า ของสองลิงเผือกกลับเสื่อมไป พระโพธิสัตว์หาว่าอะไรไม่เพราะตนเข้าลักษณะแห่งผู้คงที่ ฝ่ายตัวน้องทนสักการะของลิงดำอยู่ไม่ได้จึงพูดกะพี่ว่าเมื่อก่อนในราชสกุลนี้เคยให้ของกินอย่างมีรสดี ๆ แก่เราทั้งสอง แต่เดี๋ยวนี้เขานำมาให้ลิงกาฬพาหุเท่านั้น เมื่อเราไม่ได้ลาภสักการะจักอยู่ในที่นี้ทำไมไปอยู่เสียในป่าจะดีกว่า วานรตัวน้องนั้นได้กล่าวว่าข้าวและน้ำที่พวกเราเคยได้มาแต่ก่อนไปขึ้นกับลิงดำเสียหมด เมื่อเราทั้งสองพระราชอาไม่เอื้อเฟื้อแล้วพากันกลับไปป่าตามเดิมเถิด ราธะโพธิสัตว์กล่าวว่าโปฏฐปาทะ ธรรมทั้งหลาย คือ ลาภ ความเสื่อม ลาภ ยศ ความเสื่อมยศ นิทานสาธต เสรี และสุขทุกข์ ล้วนไม่เที่ยงในหมู่มนุษย์ เจ้าอย่าได้เสียใจเลย ฝ่ายลิงโปฏฐปาทะได้ฟังแล้ว กล่าวว่า พี่ราธะเป็นบัณฑิตแท้ ย่อมรู้ซึ่งผลอันยังไม่มาถึง ทำไมหนอพวกเราจะได้เห็นลิงดำถูกเขาใส่หัวออกจากราชสกุล เมื่อราธะวานรได้ฟังคำนั้นจึงกล่าวว่า ลิงกาฬพาหุมันเสียมารยาท มันกระดิกหูและกลอกหน้า ทำให้พระราชกุมาร หวาดหวั่นอยู่บ่อย ๆ มันจะทำตัวมันเองให้ต้องห่างไกลจากข้าวและน้ำ ล่วงไปได้สองสามวันเท่านั้น ฝ่ายกาฬพาหุได้ออกท่าทางกระดิกหู เป็นต้น เฉพาะพักตร์พระราชกุมาร ให้พระราชกุมารพากันกลัว เมื่อพระราชกุมารเหล่านั้นสะดุ้งกลัว ต่างทรงกันแสงแล้ว พระราชาตรัสถาม เมื่อทรงทราบเรื่องนั้นแล้วตรัสสั่งให้ไล่ลิงนั้นไปเสีย ลาภสักการะของสองลิงเผือกได้เป็นปรกตอย่างเดิมอีกแต่นั้นมา

^{๒๕๘} พระธรรมกิตติวงศ์. (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๙, ราชบัณฑิต), คำวัด, หน้า ๒๔.

^{๒๕๙} อัง.จตุกก. (บาลี) ๒๑/๒๔๘/๒๓๗, อัง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๓๒/๕๐-๕๑;๒๔๘/๓๖๗-๓๖๘.

^{๒๖๐} ดูอ้างอิงแล้ว, หน้า ๔๘.

หลักธรรมที่ปรากฏในกาฬพาทุชาดกนี้ คือ วุฑฒิธรรม ๔ ข้อที่ ๑ สัปปุริสสังเสวะ คบหา
สัตบุรุษ เสนวนาท่านผู้รู้ ผู้ทรงคุณความดี มีความประพฤติชอบด้วยกาย วาจา ใจ

จากการศึกษาพบว่า การสมาคมกับสัตบุรุษ ย่อมนำมาซึ่งความสุข ความเจริญ ทั้งทางโลก
และทางธรรม ด้วยเหตุนี้ พระพุทธเจ้าจึงตรัสว่า

เพราะฉะนั้นแล บุคคลควรคบผู้เป็นปราชญ์

มีปัญญา เป็นพหูสูต มีปกติเออาธุระ มีวัตร

เป็นพระอริยะ เป็นสัตบุรุษ มีปัญญาดี เช่นนั้น

เหมือนดวงจันทร์โคจรไปตามทางของดาวนักษัตร ฉะนั้น^{๒๖๑}

ดังนั้น การคบหาสมาคมสัตบุรุษ จึงเป็นเหตุนำมาซึ่งความเจริญ ความมั่งคั่งมั่งมีกายภาพแก่
ชีวิต เพราะเหตุว่าท่านเหล่านั้น เป็นกัลยาณมิตร คือ

๑. ปิโย น่ารัก ในฐานะเป็นที่สบายใจและสนิทสนม ชวนให้อยากเข้าไปปรึกษาได้ถาม

๒. ครุ น่าเคารพ ประพฤติสมควรแก่ฐานะ เกิดความรู้สึกขอบุญใจ เป็นที่พึ่งได้ และปลอดภัย

๓. ภาวนีโย น่าเจริญใจหรือน่ายกย่องในฐานะทรงคุณ คือ ความรู้และภูมิปัญญาแท้จริง ทั้ง
เป็นผู้ฝึกอบรมและปรับปรุงตนอยู่เสมอ ควรเอาอย่าง ทำให้ระลึกและเอ๋ยอ้างด้วยซาบซึ้งภูมิใจ

๔. วตตา จ ผู้รู้จักพูดให้ได้ผล รู้จักชี้แจงให้เข้าใจ รู้ว่าเมื่อไร ควรพูดอะไร อย่างไร คอย
ให้คำแนะนำว่ากล่าวตักเตือน เป็นที่ปรึกษาที่ดี

๕. วจนกฺขโม อุดหนุนต่อถ้อยคำ พร้อมทั้งจะรับฟังคำปรึกษา ชักถาม คำเสนอแนะ
วิพากษ์วิจารณ์ อุดหนุนฟังได้ไม่เบื่อ ไม่ฉุนเฉียว

๖. คมภีรณฺจ กถา กตฺตา แกล้งเรื่องล้าลึกได้ สามารถอธิบายเรื่องที่ยุ่งยากซับซ้อน ให้
เข้าใจและให้เรียนรู้เรื่องราวที่ลึกซึ้งยิ่งขึ้นไป

๗. โน จฏฺฐาเน นิโยชเย ไม่ชักนำในอธฺฐานะ ไม่แนะนำเรื่องเหลวไหล ชักจูงในทางเสื่อม
เสีย^{๒๖๒}

^{๒๖๑} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๐๘/๙๗.

^{๒๖๒} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่

๑๒. (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖) หน้า ๒๐๔.

ในปีชาตก^{๒๖๓} พญาวรรุณผู้มีอันตรายจึงนำบริวารหนีไปจากฝูงจิ้งจอกพันอันตรายด้วยดี ดังปรากฏในชาตกว่า ผู้มีปัญหาไม่ควรอยู่ในที่มีผู้คอยจ้องเฝ้า การที่อยู่ในสำนักแห่งผู้มีเฝ้า แม้เพียงคืนหนึ่งเท่านั้นก็อาจเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ได้ การที่มีจิตเบาไปตามเขาง่าย ๆ ย่อมเป็นช่องให้ผู้อื่นจ้องเฝ้า เพราะเหตุลึงอันธพาลมีจิตเบาตัวเดียว ถูกเขาทำความพิณาศให้ทั้งฝูง นายฝูงที่เขลาแต่ถือตัวว่าตนเป็นคนฉลาดไม่ทำตามโอวาทของบัณฑิต ถืออำนาจจิตของตนเป็นใหญ่ย่อมจะต้องมานอนตายเหมือนกับลิงว่ายากตัวนี้

หลักธรรมที่ปรากฏในปีชาตกนี้ คือ วุฑฒิธรรม ๔ ข้อที่ ๒ สัทธัมมัสสวนะ ตั้งใจฟังคำสั่งสอนของท่าน เอาใจใส่เล่าเรียน

จากการศึกษา พบว่า ชาตกข้างต้นนี้ สุนทรภูม่งเน้นที่จะแสดงหลักการและแนวทางการศึกษาหาความรู้ เพื่อปูพื้นฐานสู่ความเป็นผู้นำหรือผู้บริหาร ซึ่งการเป็นผู้นำหรือผู้บริหารดังกล่าว นั้น จำจะต้องมีความรู้ มีคุณธรรม มีภาวะผู้นำ

ฉะนั้น วิชาการความรู้ทั้งหลาย จึงมีความสำคัญและจำเป็นยิ่งต่อการดำรงชีวิตของมนุษย์ในสังคม เพราะมนุษย์นอกจากจะมีวิชาการความรู้เป็นเครื่องเลี้ยงชีพของตนแล้ว ยังต้องมีคุณธรรมจริยธรรมเป็นเครื่องเลี้ยงใจด้วย ดังพุทธศาสนสุภาษิตดังต่อไปนี้

สุสุสุสา สุตวตฺตมณี

สุตํ ปญญา ยวตฺตมณี

ปญญา อตถิ ชานาติ

ฉาโต อตถิ สุขาวโห ฯ

การฟังด้วยดีเป็นเหตุให้การศึกษาเจริญ การศึกษาเป็นเหตุให้ปัญญาเจริญ บุคคลรู้ประโยชน์ได้ก็เพราะปัญญา ประโยชน์ที่บุคคลรู้แล้วนำประโยชน์มาให้^{๒๖๔}

ในวานรินทชาตก^{๒๖๕} วานรโพธิสัตว์ได้พิจารณาโยโสมนสิการด้วยปัญญาจิ้งจอกพันอันตรายจากจระเข้ได้ ดังปรากฏในชาตกว่า จระเข้ขึ้นไปนอนอยู่แลดูก็เป็นก้อนหินศิลาสูงพ้นน้ำ พระโพธิสัตว์จึงดำริว่าวันนี้ น้ำในแม่น้ำก็มีได้ลดน้อยลง และมีได้มากขึ้นกว่าปรกติ ชะรอยจระเข้จะมานอนคอยจับเรากินเป็นแน่ พระโพธิสัตว์ดำริดังนี้แล้วทำเป็นเรียกว่า “ก้อนหิน” ถึง ๓ ครั้ง ก็ไม่ได้รับคำตอบ วานรพระโพธิสัตว์ ก็พูดกับก้อนหินอีกว่า ก้อนหินเอ๋ย เหตุไฉนวันนี้ ท่านจึงไม่ตอบเราเล่า ฝ่ายจระเข้ได้ยินดังนั้นก็สำคัญว่า ก้อนหินเคยพูดจาโต้ตอบกันกับวานรในวันก่อน ๆ จึงตอบไปว่า ท่านมีธุระอะไรหรือ พระโพธิสัตว์จึงร้องถามไปว่านั่นใคร จระเข้ตอบไปว่าเราคือจระเข้ ท่านมานอนอยู่บน

^{๒๖๓} ดูข้างแล้ว, หน้า ๕๐.

^{๒๖๔} พุ.เถร. (บาลี) ๒๖/๑๔๑/๒๙๒, พุ.เถร. (ไทย) ๒๖/๑๔๑/๓๕๒.

^{๒๖๕} ดูข้างแล้ว, หน้า ๓๙.

ก่อนหินนี้ทำไม เราต้องการเนื้อหัวใจของท่านจึงได้มานอนอยู่ที่นี่ พระโพธิสัตว์ดำริว่า ทางอื่นที่จะไปก็ไม่มี เราจะลงจระเข้ให้ตายใจ คิดแล้วจึงกล่าวว่า เราจักบริจาคตนให้แก่ท่าน ท่านจงอำปากไว้รอท่า เมื่อเรากระโดดไปถึงท่าน ท่านจงคาบเอาเราไปเถิด ธรรมดาจระเข้เมื่ออำปากจะหลับตา แต่จระเข้หาได้สังเกตไม่ จึงได้อำปากตามคำของพระโพธิสัตว์หลับตานอนนิ่งอยู่ พระโพธิสัตว์รู้อย่างนั้น ก็กระโดดไปจากเกาะเหยียบศีรษะจระเข้ แล้วกระโดดจากที่นั่นไปถึงฝั่งแม่น้ำ เร็วดุจสายฟ้า

หลักธรรมที่ปรากฏในวานรินทชาดกนี้ คือ วุฑฒิธรรม ๔ คือ โยนิโสมนสิการ เป็นวิธีแห่งปัญญา คือ เป็นธรรมสำหรับกลั่นกรอง แยกแยะข้อมูล หรือแหล่งข่าวอีกชั้นหนึ่ง คือ ปรีโธมสะ เป็นบ่อเกิดแห่งสัมมาทิฐิ ทำให้มีเหตุผล ไม่มมงาย^{๒๖๖} เมื่อพิจารณาแล้ววานรพระโพธิสัตว์จึงรอดพ้นจากจระเข้

ในไตรธรรมชาดก^{๒๖๗} วานรโพธิสัตว์ได้ตรัสรองว่าอะไรควรหรือไม่ควรแล้วปฏิบัติ ดังปรากฏในชาดกดังนี้ว่า โพธิสัตว์เจริญวัยก็ถึงพร้อมด้วยความรู้บริบูรณ์ด้วยกำลัง วันหนึ่งพระโพธิสัตว์ถามมารดาถึง บิดา มารดาตอบว่า บิดาของเจ้าปกครองฝูงวานรอยู่ตำบลโน้น แม่พาเจ้าไปไม่ได้ดอกลูก เพราะบิดาของเจ้ากลัวลูกวานรจะแย่งเป็นนายฝูง ได้ขอขวียะเทศลูกวานรที่เกิดขึ้น แม่พาฉันไปเถิดฉันรู้จักที่จะพึงทำ นางวานรชดลูกไม่ได้ก็พาลูกไปยังสำนักของบิดา ฝ่ายวานรผู้เป็นบิดา เมื่อได้เห็นลูกจึงคิดว่า ลูกนี้เมื่อโตขึ้นจักไม่ยอมให้เราปกครองฝูงอยู่ต่อไปเราจักฆ่าเสียทำที่ทอดด้วยความรัก แล้วรัดให้แน่นทำให้ถึงสิ้นชีวิต แล้วเรียกว่า ลูกเอ๋ยเจ้าไปไหนเสียมานานแล้วกอดรัดพระโพธิสัตว์โดยแน่นหนา พระโพธิสัตว์กำลังเรียวแรงดุจคชสารกางแขนออกกอดรัดวานรบิดาไว้นั่น ดุจกระดุกจะแตกทำลายไป วานรบิดาทนไม่ได้ก็ต้องปล่อย รำพึงว่า ลูกวานรนี้เมื่อเจริญวัยใหญ่ขึ้นคงจะฆ่าเรา เราจักคิดฆ่าเสียให้ตายด้วยอุบาย คิดขึ้นได้ว่าในที่ไม้อกลมีสระซึ่งมีเสื่อน้ำเฝ้ารักษาอยู่สระหนึ่ง เราจักให้รากษสในสระกินมันจึงพูดว่า เวลานี้พ่อก็แก่เฒ่าแล้ว จักมอบให้เจ้าเป็นนายฝูง ให้เป็นพระยาวานร จงไปสู่สระแล้วนำเอาดอกกุณฑล (บัวสีขาว) ๒ ดอก ดอกอุบล (บัวสีขาบ) ๓ ดอก ดอกปทุม (บัวหลวง) ๔ ดอก มาให้พ่อ พระโพธิสัตว์รับว่า ฉันจะไปนำมาให้เดี๋ยวนี้ แล้วก็ไปสู่สระนั้น พิจารณาถูกรอบสระเห็นแต่รอยเท้าที่ลงในสระ มิได้เห็นรอยเท้าที่กลับขึ้นมาจากสระ จึงดำริว่า ในสระนี้ต้องมีรากษสรักษาเป็นแน่ บิดาของเราอาจฆ่าเราได้ คิดจะให้รากษสกินเรา เราจักเก็บดอกบัว แต่ไม่ลงไปในสระนี้ คิดแล้วก็เดินไปในที่ไม่มีน้ำ แล้วเก็บเอาดอกไม้ที่ละสองดอก ๆ ตามริมขอบสระโดยมิได้ลงไปในสระเลย แล้วนำมากองไว้ที่ขอบสระ

^{๒๖๖} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ. ๙, ราชบัณฑิต), คำวัด, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภาและสถาบันบันลือธรรม, ๒๕๕๑), หน้า ๘๑๔.

^{๒๖๗} ดูข้างแล้ว, หน้า ๔๐.

หลักธรรมที่ปรากฏในไตรปิฎกนี้ คือ วุฑฒิธรรม ๔ (อัมมานุอัมมปฏิบัติ) คือปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม นำสิ่งที่ได้เล่าเรียนศึกษา และตรัสตรองเห็นแล้วนำไปใช้ปฏิบัติให้ถูกต้องตามหลักการ สอดคล้องกับความมุ่งหมายของหลักการนั้น ๆ จากข้อความข้างต้นนั้น จะเห็นได้ว่า เป็นการปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรมโดยแท้ คือ เมื่อได้ศึกษาตามทฤษฎี หลักการ หรือภาคปริยัติแล้ว ก็นำเอาสิ่งที่ได้ศึกษาเล่าเรียนนั้นมาปฏิบัติให้ถูกต้องตามหลักธรรม เพื่อให้บรรลุผลตามความมุ่งหมายที่ตั้งใจเอาไว้ ซึ่งก็คือการปฏิบัติตามหลักพระสัทธรรม ๓ นั้นเอง^{๒๖๘}

สรุปว่า หลักธรรมของลึงพระโพธิสัตว์ที่ปรากฏเรื่อง วุฑฒิธรรม พบในชาดกหลายเรื่อง ประกอบด้วย กาฬพาทุชาดก, กปิชาดก, วานรินทชาดกและไตรปิฎกชาดก จากการศึกษาวุฑฒิธรรมนี้ จึงชื่อว่าเป็นธรรมที่ส่งเสริมปัญญา พัฒนาความรู้ให้สมบูรณ์ พอกพูนคุณธรรม สร้างเสริมภาวะผู้นำ นำมาซึ่งชีวิตที่ดีงามโดยแท้จริง

ข) วุฑฒิธรรม ในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา

วุฑฒิธรรม แปลว่า ธรรมเป็นเครื่องเจริญ คุณธรรมที่ก่อให้เกิดความเจริญงอกงาม มี ๔ ประการ ดังนี้

๑. สปัริสสังเสวะ การคบหาสัตบุรุษ เสวนาท่านผู้รู้ ท่านผู้ทรงคุณความดี มีความประพฤติดชอบด้วยกาย วาจา ใจ

๒. สัทธัมมัสสวนะ ฟังสัทธรรม ตั้งใจฟังคำสั่งสอนของท่าน เอาใจใส่เล่าเรียน

๓. โยนิโสมนสิการ การทำในใจโดยแยบคาย รู้จักคิด รู้จักพิจารณาให้เห็นเหตุผลคุณโทษ ในสิ่งที่ได้เล่าเรียนสดับฟังนั้น จับสาระที่จะนำไปใช้ประโยชน์ได้

๔. อัมมานุอัมมปฏิบัติ คือ ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม นำสิ่งที่ได้เล่าเรียนศึกษาและตรัสตรองเห็นแล้วนำไปใช้ปฏิบัติให้ถูกต้องตามหลักการ ให้สอดคล้องกับความมุ่งหมายของหลักการนั้น ๆ^{๒๖๙}

ธรรมในหมวดนี้ ในบาลี เรียกว่า ธรรมที่เป็นไปเพื่อปัญญาวิมุตติ คือ เพื่อความเจริญงอกงามแห่งปัญญา

^{๒๖๘} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่

๑๒. (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๑๐๕.

^{๒๖๙} เรื่องเดียวกัน., หน้า ๑๓๘-๑๓๙.

๔.๓.๓.๓ เวสารัชชกรณธรรม

ก) เวสารัชชกรณธรรม ของลึงพระโพธิสัตว์ที่ปรากฏในชาดก

หลักธรรมของลึงพระโพธิสัตว์ที่ปรากฏเรื่อง เวสารัชชกรณธรรม ได้แก่ ชาดกหลายเรื่อง ดังนี้

ในนพปานชาดก^{๒๗๐} พญาวานร มีความเชื่อในสัตยาธิษฐานทำให้ต้นอ้อทะลุปล้อง ดังปรากฏในชาดกดังนี้ว่า พระโพธิสัตว์ให้ไปนำไม้่อมาลำหนึ่งก่อน คำนึงถึงพระบารมีแล้วทำสัตยาธิษฐาน เป่าลงไปปล้องไม้่อด้วยลมปาก ไม้่อก็เป็นโพรงกลวงตลอด พระยากระบี่ใช้ให้วานรนำไม้่ออื่น ๆ มาแล้วเป่าด้วยลมปากโดยนิยมนี้นำให้แก่ฝูงวานร ถึงเช่นนั้นก็ไม่สามารถจะให้ได้ หมดทั้งที่ประสงค์ เหตุฉะนั้นพระองค์จึงอธิษฐานรวมทีเดียวว่า ขอไม้่อทั้งหลายที่ขึ้นอยู่รอบสระนี้จงมีปล้องเดียวตลอดดังอธิษฐาน

ในดินทุกชาดก^{๒๗๑} พญาวานรมีความเชื่อในเสนกะหลานชายตนว่าต้องมาช่วยเหล้าวานรให้พ้นอันตรายได้ ดังปรากฏในชาดกว่า พระโพธิสัตว์ปลอมหม่วานรให้หาความคับใจ ด้วยอุบายปัญญาอย่างนี้ ถ้าหากว่าพวกวานรไม่ได้รับคำเล่าโลมแต่สำนักพระโพธิสัตว์หายคับใจแล้ว จะมีใจแตกทำลายตายทั้งหมด ส่วนพระโพธิสัตว์ ครั้นปลอมเล่าโลมวานรแล้ว สั่งให้นับพวกวานรทั้งสิ้น พวกวานรพากันตรวจนับดูทั่วแล้ว หายไปแต่วานรชื่อเสนกะ ผู้เป็นหลานแห่งพระโพธิสัตว์ตัวเดียว จึงแจ้งแก่พระโพธิสัตว์ว่าวานรเสนกะมิได้มา ถ้าเสนกะไม่มาก็คือยากแล้วเลย อีกเดียวเขาจะมาทำความสวัสดีให้แก่พวกเรา

ชาดกสองเรื่องนี้แสดงให้เห็นสัทธาเชื่อในสิ่งที่ควรเชื่อ ความเชื่อต่อเหตุผลที่ใช้ปัญญาพิจารณาประกอบจึงได้ชื่อว่าศรัทธาอย่างแท้จริง ถ้าศรัทธาโดยปราศจากปัญญาพิจารณาไตร่ตรองหาเหตุผลแล้วก็อาจจะเป็นความงมงายไปได้

ในกปิชาดก^{๒๗๒} พญาวานรเห็นว่าวานรตัวหนึ่งมีผู้ผูกเวรเพราะการกระทำไม่ดี จึงเห็นเหตุอันตรายจึงพาวานรบริวารหนีไป ดังปรากฏในชาดกว่า บัณฑิตไม่ควรอยู่ในสถานที่ที่คนคู่เวรกันอยู่ เพราะบุคคลเมื่ออยู่ในระหว่างคนเป็นคู่เวรกันคืนหนึ่งหรือสองคืนก็ตาม ย่อมอยู่เป็นทุกข์ ลึงตัวหัวหน้ามีจิตเรวรน เพราะทำตามลึงที่มีจิตเรวรนมันได้ทำความพินาศให้แก่ฝูง เพราะลึงตัวเดียวเป็นเหตุ สัตว์โง่แต่สำคัญตนว่าฉลาด เป็นผู้นำฝูง ลุอำนาจใจของตนเอง ก็จะต้องนอนตายเหมือนอย่างลึงตัวนี้สัตว์โง่แต่มีกำลัง เป็นผู้นำฝูง ไม่ดี เพราะไม่เกื้อกูลแก่หมู่ญาติ เหมือนนกต่อไม่เกื้อกูลแก่คน

^{๒๗๐} ดูอ้างแล้ว, หน้า ๓๗.

^{๒๗๑} ดูอ้างแล้ว, หน้า ๔๑.

^{๒๗๒} ดูอ้างแล้ว, หน้า ๕๐.

ทั้งหลาย ส่วนสัตว์ฉลาดมีกำลัง เป็นผู้นำฝูงดี เพราะเกื้อกูลแก่หมู่ญาติ เหมือนจอมเทพเกื้อกูลแก่หมู่เทพชั้นดาวดึงส์ส่วนผู้ใดตรวจดูศีล ปัญญา และสุตะในตน ผู้นั้นย่อมประพาสประโยชน์ทั้ง ๒ ฝ่าย คือ ทั้งตนและผู้อื่น เหตุนี้ นักปราชญ์พึงตรวจดูตน เหมือนตรวจดูศีล ปัญญา และสุตะ แล้วบริหารหมู่คณะบ้าง ปฏิบัติอยู่ลำพังผู้เดียวบ้าง

กปิชาตกเรื่องนี้แสดงให้เห็นศีล รักษากาย วาจา ให้เรียบร้อย เป็นระเบียบข้อปฏิบัติที่จะรักษากายและวาจาให้เรียบร้อยดีงาม

ในโตโยธรรมชาตก^{๒๗๓} และมหากปิชาตก^{๒๗๔} พญาวานรแสดงให้เห็นถึงควมมีพาสัจจะ ความเป็นผู้รู้จึงเอาตัวรอดจากภัยอันตรายได้

ชาตกสองเรื่องนี้แสดงให้เห็นพาสัจจะ ความเป็นผู้ศึกษามาก การได้ฟังมากหรือศึกษาเล่าเรียนมาก จนเข้าใจและแตกฉานในพระพุทธรวณะ ได้ชื่อว่า พาสัจจะในธรรมวินัย ถ้าได้ศึกษาวิทยาการต่าง ๆ ทางคติโลก เช่น นิติศาสตร์ เป็นต้น ชื่อว่า พาสัจจะนอกธรรม

ในกุ่มภิลชาตก^{๒๗๕} และวานรชาตก^{๒๗๖} พญาวานรมีความเพียรพยายามที่จะเอาตัวรอดจากจระเข้ได้โดยปลอดภัย

ชาตกสองเรื่องนี้แสดงให้เห็นวิริยารัมภะ บรรลภความเพียร การเริ่มทำความเพียร ประกอบกิจต่าง ๆ เอาใจฝักใฝ่ไม่ทอดย ด้วยการลงมือทำ ชื่อว่า วิริยารัมภะ

ในวานรินทชาตก^{๒๗๗} พญาวานรมีปัญญาเอาตัวรอดจากจระเข้ เพราะมีธรรมดังปรากฏในชาตกว่า คุณธรรม ๔ ประการนั้น คือที่ ๑ สัจจะ ได้แก่จีสัตย์ พระยวานรพูดว่าจะไปสู่สำนักจระเข้ก็ไปจริง มิได้กล่าวมุสาวาท นี้เรียกได้ว่าพระยวานรเป็นผู้มีวจีสัตย์ประการ ๑ ที่ ๒ ธรรม ได้แก่ ปัญญา ไตรตรอง เช่น ตรัสรองว่า เมื่อเราทำลงไปอย่างนี้ ๆ ก็จักได้ได้รับผลเช่นนี้ ๆ เป็นต้น แม้วิจารณ์ปัญหานี้ก็ได้มีอยู่แก่พระยวานรประการหนึ่ง ที่ ๓ อิติ ได้แก่ความเพียรมิได้ขาดสาย แม้ความเพียรนี้ก็ได้มีอยู่แก่พระยวานรประการหนึ่ง ที่ ๔ จาคะ ได้แก่การสละการให้ปัน แต่หากว่าจระเข้ไม่คาบเอาพระยวานร นับว่าเป็นความผิดของจระเข้เอง แม้คุณธรรมข้อนี้ก็ได้มีอยู่แก่พระยวานรประการหนึ่ง เมื่อจระเข้กล่าวสรรเสริญพระยวานรบรมโพธิสัตว์ว่า เป็นผู้ประกอบด้วยคุณธรรม ๔ ประการ จึงได้ลวงพันตนไปเสียได้

^{๒๗๓} ดูอ้างแล้ว, หน้า ๔๐.

^{๒๗๔} ดูอ้างแล้ว, หน้า ๕๒.

^{๒๗๕} ดูอ้างแล้ว, หน้า ๔๗.

^{๒๗๖} ดูอ้างแล้ว, หน้า ๔๙.

^{๒๗๗} ดูอ้างแล้ว, หน้า ๓๙.

ในสูงสูมารชาดก^{๒๗๘} พญาวานรแสดงปัญญาในการเอาตัวรอดจากจระเข้ได้

ชาดกเรื่องนี้แสดงให้เห็นปัญญา ความรอบรู้ในสิ่งที่ควรรู้ รอบรู้ในสิ่งที่ควรรู้ คือ วิทยาการต่าง ๆ ทั้งทางโลกและทางธรรม อันหาโทษมิได้ ชื่อว่า ปัญญา

สรุปว่า หลักธรรมของลิงพระโพธิสัตว์ที่ปรากฏเรื่อง เวสาร์ชชกรณธรรม พบในชาดกหลายเรื่องประกอบด้วย นพปานชาดก, ดินทุกชาดก, กปิชาดก, ตโยธรรมชาดก, สูงสูมารชาดก, วานรินทชาดก, กุมภิลชาดก และวานรชาดก ขณผู้มีธรรม ๕ ประการนี้แล้ว ย่อมเป็นผู้แก่ล้าวก้า ไม่หวาดหวั่น เมื่อเข้าไปในที่ประชุม ไม่สะทกสะท้าน ฉะนั้นวิญญูชนควรประกอบธรรมเหล่านี้ให้มีในตน

ข) เวสาร์ชชกรณธรรม ในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา

เวสาร์ชชกรณธรรม^{๒๗๙} คือ ธรรมทำความกล้าหาญ ๕ อย่าง ได้แก่

๑. สัทธา เชื่อในสิ่งที่ควรเชื่อ ความเชื่อต่อเหตุผล ที่ใช้ปัญญาพิจารณาประกอบ จึงได้ชื่อว่าศรัทธาอย่างแท้จริง ถ้าศรัทธาโดยปราศจากปัญญาพิจารณาไตร่ตรองหาเหตุผลแล้ว ก็อาจจะเป็นความมกมายไปก็ได้^{๒๘๐}

๒. ศีล รักษากาย วาจา ให้เรียบร้อย เป็นระเบียบข้อปฏิบัติที่จะรักษากายและวาจาให้เรียบร้อยดีงาม

๓. พหุสัจจะ ความเป็นผู้ศึกษามาก การได้ฟังมากหรือศึกษาเล่าเรียนมาก จนเข้าใจและแตกฉานในพระพุทธวจนะ ได้ชื่อว่า พหุสัจจะในธรรมวินัย ถ้าได้ศึกษาวิทยาการต่างๆ ทางคดียุทธศาสตร์ เป็นต้น ชื่อว่า พหุสัจจะนอกธรรม

๔. วิริยารัมภะ ปรารภความเพียร การเริ่มทำความเพียร ประกอบกิจต่าง ๆ เอาใจฝักใฝ่ไม่ทอดทิ้ง ด้วยการลงมือทำ ชื่อว่า วิริยารัมภะ

๕. ปัญญา ความรอบรู้ในสิ่งที่ควรรู้ รอบรู้ในสิ่งที่ควรรู้ คือ วิทยาการต่าง ๆ ทั้งทางโลกและทางธรรม อันหาโทษมิได้ ชื่อว่า ปัญญา

ขณผู้มีธรรม ๕ ประการนี้แล้ว ย่อมเป็นผู้แก่ล้าวก้า ไม่หวาดหวั่น เมื่อเข้าไปในที่ประชุม ไม่สะทกสะท้าน ฉะนั้นวิญญูชนควรประกอบธรรมเหล่านี้ให้มีในตน

^{๒๗๘} ดูข้างแล้ว, หน้า ๔๓.

^{๒๗๙} พระมหาฉลาด ปริณญาณ (ป.ธ.๙.), นวโกวาท ฉบับประชาชน, (กรุงเทพมหานคร : เลียงเชียง, ๒๕๔๑), หน้า ๓๘-๓๙.

^{๒๘๐} จรูญ สมน้อย, คู่มือเตรียมสอบนักธรรมชั้นตรี, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ไตรรงค์การพิมพ์, ๒๕๓๑.) หน้า ๘๓.

๔.๔ สรุป

ในบทนี้ได้วิเคราะห์บทบาทของลึงพระโพธิสัตว์ว่า มีบทบาทด้านการเป็นสมาชิกของครอบครัว การเป็นผู้นำสังคม วัฒนธรรมประเพณีและธรรมชาติสิ่งแวดล้อม ส่วนหลักธรรมที่พบจากชาดกทั้ง ๑๓ ชาดก ประกอบด้วยคุณธรรมด้านปัจเจกบุคคล ได้แก่ กรรม อธิฐานธรรมและอริยทรัพย์ คุณธรรมด้านครอบครัว ได้แก่ บุตร ฆราวาสธรรมและพรหมวิหารธรรม ส่วนคุณธรรมด้านสังคม ได้แก่ บุคคลหาได้ยาก วุฒิธรรมและเวสาร์ชกรณธรรม